

КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА
ФАКУЛЬТЕТ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ
Кафедра початкової освіти

Художній твір як засіб морально-етичних цінностей учнів початкової школи

МАГІСТЕРСЬКА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

Спеціальність 013 «Початкова освіта»

Виконала:
Москаленко Віолета Олександрівна
студентка групи ПОм-1-24-1.4з

Науковий керівник:
Паламар Світлана Павлівна,
кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник

Допущено до захисту
Протокол № від.....2025 р.
Завідувач кафедри
Бондаренко Геннадій Леонідович

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ДУХОВНО-МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	6
1.1 Загальна характеристика ключових понять дослідження.....	6
1.2 Проблема виховання духовно-моральних цінностей у педагогічних і наукових працях	14
1.3. Роль мистецтва слова у формуванні духовно-моральних цінностей молодших школярів.	23
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ДУХОВНО-МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ НА УРОКАХ ЧИТАННЯ	32
2.1. Критерії, показники та рівні формування духовно-моральних цінностей	32
2.2. Експериментальна програма формування духовно-моральних цінностей засобами художніх творів	47
2.3. Діагностика стану сформованості духовно-моральних цінностей на уроках читання в початкових класах.....	64
Висновок до розділу 2.....	72
ВИСНОВКИ	75
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	77
ДОДАТКИ	81

ВСТУП

Актуальність теми. В соціально-політичних умовах в яких знаходиться наша держава особливої важливості набуває побудова нового громадянського, правового, демократичного та гуманного суспільства, яке орієнтуватиметься на високі національні й загальнолюдські цінності. Ситуація в Україні підвищує вимоги до виховання особистості, формування у неї системи ціннісних орієнтацій та духовно-моральних рис. Основними якостями особистості є доброта, щедрість, дружелюбність, відповідальність, щирість, почуття власної гідності. Відповідно до цього, зростає роль морального виховання у сучасній системі освіти. Виховання в Україні спрямовувалося передусім на формування моральних якостей молодих поколінь. Молодший шкільний вік – це період активного становлення особистості, під час якого формуються основи моральності, співчуття, чесності та відповідальності.

Як зазначають науковці, сензитивним періодом для формування моральних якостей особистості є саме молодший шкільний вік, адже на цьому віковому етапі закладаються основи моральної вихованості особистості, що спрямовуватимуть її подальший розвиток і формування.

Проблема становлення та формування цінностей були предметом багатьох наукових досліджень.

Психолого-педагогічний аспект проблеми формування особистісних цінностей розкрито у працях І. Беха, Г. Бондаренко, О. Каневська, В. Карагодін, І. Ковальчук, О. Матвієнко, І. Мищицин, Н. Павлик, О. Павловська, О. Палійчук та ін. та ін. Особливостям організації процесу морального виховання молодших школярів присвячено праці Л. Артемової, Г. Васьківської, С. Новосьолової, С. Паламар та ін. Проте аналіз науково-методичних досліджень з проблеми духовно-морального виховання особистості дозволив зробити висновки про те, що не достатньо досліджено шляхи, методи духовно-морального розвитку молодших школярів на уроках читання. Аналіз наукових досліджень із проблеми формування духовно-моральних цінностей на уроках літературного читання та умов реалізації виховного потенціалу художніх творів дозволили виявити такі суперечності: між

актуальною потребою українського суспільства в духовно-моральному вихованні особистості та відсутністю ефективної системи формування духовно-моральних цінностей засобами художньої літератури; між широким виховним потенціалом мистецтва слова та недостатнім його використанням щодо формування духовно-моральних цінностей на уроках літературного читання. Означені суперечності зумовили вибір нами теми магістерського дослідження: «Художній твір як засіб морально-етичних цінностей учнів початкової школи».

Об'єкт дослідження – процес морального виховання дітей молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження – зміст, форми, методи та прийоми формування морально-етичних цінностей учнів початкової школи засобом художнього твору.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати й практично перевірити формування морально-етичних цінностей молодших школярів засобами дитячої літератури на уроках читання.

Завдання дослідження:

1. З'ясувати сутність і зміст поняття морально-етичних цінностей у контексті виховання молодших школярів.
2. Проаналізувати типологію художніх творів, які сприяють формуванню морально-етичних орієнтирів.
3. Визначити критерії підбору художніх текстів для використання у виховному процесі.
4. Виокремити ефективні методики інтерактивної роботи з художніми творами для формування морально-етичних цінностей у молодших школярів.
5. Перевірити ефективність запропонованих методик у практиці початкової школи.

Для досягнення мети та виконання завдань використано такі науково-педагогічні методи, а саме:

теоретичні — вивчення й аналіз філософської, психолого-педагогічної та методичної літератури з проблеми дослідження стан проблеми, розкрити сутність базових понять з проблеми дослідження;

емпіричні — діагностичні (анкетування, бесіди, тестування, педагогічне спостереження) та педагогічний експеримент;

статистичні — кількісний і якісний аналіз отриманих результатів наукового дослідження, що забезпечили об'єктивність діагностики та її достовірність.

Експериментальна база дослідження:

дослідно-експериментальна робота проводилася на базі Красилівського ліцею Калинівської селищної ради (с. Красилівка, Броварський р-н, Київська обл., вулиця Лесі Українки, 30).

Апробація результатів дослідження: результати дослідження презентувалися на I Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції «Наукові інсайти майбутніх педагогів: від пошуку до втілення» 24.10.2025 р. (*«Художній твір як засіб морально-етичних цінностей учнів початкової школи»*), на III Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми викладання освітніх компонентів соціально-гуманітарного спрямування у вищій школі» 05.06.2025, на V Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції «Нова українська школа в дії: актуальні проблеми методик навчання та стратегії розвитку» 14.05.2025 .

Структура магістерської кваліфікаційної роботи: магістерська кваліфікаційна робота складається зі вступу, розділів та висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел і додатків. Основний обсяг магістерської кваліфікаційної роботи становить 86 сторінок, додатків – 5, використаних джерел – 45.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ДУХОВНО-МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

1.1 Загальна характеристика ключових понять дослідження

У сучасній педагогічній науці та освітній практиці значна увага приділяється проблемі формування духовно-моральних цінностей громадян. Такий процес є невід’ємною частиною виховання та розвитку зростаючого покоління, адже духовно-моральні цінності становлять основу світогляду, поведінки, громадянської позиції людини. Ці цінності дозволяють виховувати українське суспільство формуючи духовно-моральні якості у дітей шкільного віку. Такий процес має особливе значення, оскільки це надзвичайно важливий період для зростаючого покоління. Саме в цей період відбувається становлення особистісних орієнтирів, формування уявлень про добро, справедливість, милосердя, чесність, любов до ближнього та до Батьківщини. Результатом цього процесу є засвоєння загальнолюдських і національних цінностей, що визначають духовну зрілість громадянина українського суспільства.

Проблема формування духовно-моральних цінностей набула особливої актуальності в умовах сучасних соціокультурних викликів. Наявна ознака кризи в українському суспільстві настановлює на пошук нових засобів та способів розвитку та формування в учнів початкової школи правильних ціннісних орієнтирів. Беручи до уваги те, що українське суспільство переживає період морального оновлення, утвердження національної ідентичності, переосмислення ідеалів гуманізму та підняття патріотичних настроїв, що зумовлено в свою чергу кризовими явищами – це зниження рівня духовності, байдужість, втрата моральних орієнтирів в дітей та молоді. Можна зробити висновок, що молоде зростаюче покоління потребує від сьогодення нових підходів до виховання, які спрямовані на духовне відродження нації.

У контексті сучасних освітніх реформ в Україні, які пов’язані з євроінтеграцією суспільства, особливу увагу слід приділяти перегляду та оновленню змісту навчальних програм. Використання художніх творів у шкільному навчанні має забезпечувати не тільки засвоєння навчального матеріалу, а й

формування морально-етичних цінностей, розвиток громадянської свідомості та емоційної культури учнів. Оновлення змісту освіти спрямоване на те, щоб школярі отримували збалансоване поєднання знань, ціннісних орієнтирів та соціальних навичок, необхідних для успішної самореалізації та адаптації у сучасному суспільстві. Тому першочергово на меті стоїть висвітлення проблем молоді в сучасному світі та пошуку тих шляхів, які зможуть формувати духовно-моральні цінності учнів в освітньому середовищі.

Проблематику формування духовно-моральних цінностей досліджували в своїх працях філософи, які виокремлювали духовність як сферу осмислення дійсності (В. М. Баранівський, Л. В. Сохань, Л. М. Олексюк, В. М. Шердаков та ін.), та психологи, які вивчали психологічні витoki духовних цінностей (І. Д. Бех, Г. С. Костюк, Т. В. Бутовська та ін.).

На мою власну думку морально-етичні цінності – це поєднання внутрішніх переконань особистості, ідеалів, норм і принципів, які і визначають поведінку людини в суспільстві, її ставлення до інших. Саме вони відповідають за формування духовного світу особистості.

Проблема виховання духовно-моральних цінностей є однією з центральних у філософії та педагогіці, адже саме вона визначає спрямованість розвитку особистості, її ставлення до себе, інших людей та світу. У процесі становлення дитини духовно-моральне виховання виконує роль внутрішнього орієнтира, який сприяє гармонійному розвитку особистості, формуванню совісті, честі, гідності, доброзичливості та відповідальності. Українське суспільство В. Васютинський характеризує як таке, що послуговується цінностями ліберальними або соціальними. Перші більшою мірою орієнтовані на сумлінну працю та співпрацю, рівність, справедливість, колективізм, соціальний захист тощо. Другі – на право власності, приватну ініціативу, менеджерські здібності, індивідуалізм, відкритість, конкуренцію. Чим більше суспільство буде розвиватися, тим менше розбіжностей буде залишатись між цими ціннісними площинами [13, с. 40].

Суттєвий внесок у розроблення проблеми духовно-морального виховання здійснив Василь Сухомлинський, який розглядав моральність як основу людяності

та гуманізму. У своїй відомій праці «Серце віддаю дітям» він писав: «Духовне життя дитини - це тонка сфера, яку можна порушити грубим словом, байдужістю, безсердечністю» [33, Сухомлинський, с. 87]. Педагог вважав, що моральність не може бути «нав'язана зверху», а формується через живе переживання добра, краси, любові до ближнього. Він зазначав: «Моральні ідеали не можна вкласти в дитину як знання – вони мають стати її власним духовним світом» [36, Сухомлинський, с. 132]. На його думку через почуття можна реалізувати становлення людини: «Щоб запобігти безсердечності, ми виховуємо дітей у душі сердечної турботи, неспокою про живе і красиве, про рослини, про квіти, про птахів, про тварин. Дитина, яка бере близько до серця, що в зимову холоднечу синичка беззахисна, і рятує її від загибелі, оберігає деревце, ця дитина ніколи не стане жорстокою, безсердечною і щодо людей» [37, Сухомлинський с. 149].

Важливою особливістю підходу Сухомлинського є розуміння виховання як гармонії інтелектуального, емоційного і морального розвитку. Його педагогічна система базується на принципі «сердечної педагогіки», де вчитель виступає не лише джерелом знань, а й моральним прикладом для дітей. Він писав, що моральні цінності – це «серцевина людського життя, духовний стрижень, без якого людина втрачає людську гідність» і також зазначав, що «мораль виховується не словами, а середовищем, у якому дитина живе, працею, яку вона виконує, добром, яке вона творить» [31, Сухомлинський, с. 42]. Як зазначає О.В. Сухомлинська, він «увів у педагогічну науку і шкільну практику такі цінності, як совість, сором, любов, терпимість, співчуття, співпереживання, повага, шана, обов'язок, свобода тощо» [41, с. 7]. І саме такі духовні цінності мають стати основою світогляду нашої сучасної молоді.

Можна підсумувати, що у поглядах Сухомлинського морально-етичні цінності визначаються як єдність гуманізму, духовності, доброти, любові до суспільства та гармонії із світом та собою, також він вважає, що формування доброчесної особистості – це результат суспільно-педагогічного процесу.

Сучасний психолог і педагог І. Бех розвиває ці ідеї в контексті особистісно зорієнтованого виховання. Він вважає, що «Моральність формується не через

нав'язування норм, а через переживання дитиною власного досвіду, який відкриває їй сенс цих норм» [1, Бех, 2003, с. 68]. «Особистісно орієнтована взаємодія створює умови, у яких дитина відкриває моральні цінності як власну внутрішню потребу» [2, Бех, 2003, с. 71].

У праці «Виховання особистості» він наголошує, що духовно-моральне виховання має будуватися на «діалозі особистостей», коли вчитель не просто передає знання, а допомагає дитині знайти власні моральні орієнтири [3, Бех, 2003, с. 68]. За його словами, «цінність морального виховання полягає не у засвоєнні норм, а у внутрішньому їх прийнятті як власної життєвої позиції» [4, Бех, 2003, с. 74].

Отже, морально-етичні цінності є не лише знанням про добро і зло, а й здатністю жити за тими ж принципами, керуючись совістю, гідністю, любов'ю. Як зазначає О.Я. Савченко, «формування морально-етичних цінностей у молодших школярів є основою виховання духовності, патріотизму й людяності» [30, Савченко, 2015, с. 29]. Вона говорила, що «Моральний розвиток учня нерозривно пов'язаний з формуванням мотивів його поведінки та умінням робити моральний вибір» [29, Савченко, 2015, с. 27].

Також слід детально розглянути поняття моральності, яке значним чином впливає на розуміння проблеми морально-етичних цінностей, а від розуміння проблеми залежить і процес її подолання. Наприклад, А. Богуш говорить про моральність як про практичний бік моралі, яка втілюється в людській поведінці. Вона пояснює, що це здатність робити добро не через зовнішній примус, а через власну внутрішню свідомість та добровільність. «Моральність має такі чинники: моральні почуття, сенсожиттєві орієнтації (ідеали, традиції, норми, категорії, принципи, заповіді, канони, кодекси), моральні переконання, моральні стосунки (моральна діяльність і моральна поведінка). Усе це свідчить про те, що усвідомлення цінностей відбувається свідомо на діяльнісній основі.» [10, Богуш А., 2008, с. 272]. «Моральне виховання неможливе без виховання емоційної чутливості та здатності співпереживати ближньому» [11, Богуш, 2008, с. 278]. Також вона

переконана «Творча спадщина В. Сухомлинського залишається методологічним підґрунтям сучасної системи морального виховання» [8, Богуш, 2008, с. 74].

Н. Волошина вважає, що художній твір – це «засіб виховання естетичного й морального досвіду учні, який допомагає формувати здатність оцінювати вчинки, співпереживати, розуміти добро і зло» [20, Волошина, 2012, с. 24]. Також вона переконувала, що література має сприйматися не як шкільний урок чи дисципліна, а як мистецтво, яке підкреслює естетичне та моральне сприйняття змісту навчання. Література виступає потужним виховним засобом, що впливає на внутрішній світ дитини, формує її здатність до співпереживання, поваги до інших та до самої себе. Основою такого підходу до навчання має стати у школярів сформоване уявлення про загальнолюдські цінності: добро та 'зло, любов до Батьківщини, самосвідомість, чесність, моральність, сімейні цінності. Учень, який є естетично сформованим читачем, повинен мати навички осмислення художнього твору, для сприйняття його наповнення, мети та ідеї твору. Під час вивчення художньої літератури важливо не лише розкривати її зміст, а й створювати умови для розуміння моральних ідеалів, які закладені в творах. Тож завдання вчителя полягає в тому, щоб навчити підростаюче покоління самостійно читати та аналізувати прочитане, сформувані вміння не просто переказувати текст, а осмислювати зміст прочитаного, знаходити у творах зразки людяності, чесності, справедливості. Такого результату можна досягти за умов діалогу між вчителем та його учнями, де буде поступово розкриватися задум автора і сенс, який несе в собі художній твір. Н. Волошина наголошує, що сприймання літературних творів таким чином впливає на самосвідомість особистості, яка призводить до співтворчості читача і автора, тобто відкриває можливість бачити світ очима митця, порівнювати відчуття та сприйняття світу, відкрити для себе внутрішній світ іншої людини. Тож можна зробити висновок, що художній твір – це такий собі засіб пізнання навколишнього світу, внутрішнього світу людини та реальності загалом, а співпереживання та власні почуття несуть в собі пізнавальну функцію.

За О. Власенко моральність висвітлена як компонент культури, а її змістом виступають моральні цінності, які і є основою свідомості. «Моральність – це

здатність людини діяти, думати й відчувати у відповідності зі своїм духовним початком.» [15, Власенко О., 2015, с. 16].

Він вважав, що моральні цінності становлять основу духовного розвитку людини, її гармонійного співіснування із суспільством, і поділяв їх на кілька груп: фундаментальні цінності, що визначають сенс людського життя (добро, істина, краса, свобода, життя); чесноти, які характеризують моральну зрілість особистості (справедливість, сміливість, щирість, любов до ближнього, довіра, вірність); а також часткові моральні якості, що відображають здатність до самопожертви, щирого кохання та альтруїзму. Серед його переконань є твердження, що розвиток людини можливий тільки в гармонії з суспільством, де виховання ґрунтується на відповідальності, духовності, свободі. Літературний твір у цьому контексті виконує функцію виховання, адже саме через художнє слово учень починає сприймати різницю між добром і злом, розуміє сутність співчуття, честі, свободи. Літературні твори дозволяють переживати моральний досвід героїв, порівнювати їх вчинки зі своїми, і таким чином затверджувати власну систему цінностей.

У початковій школі художній твір виступає як ефективний засіб виховання морально-етичних цінностей учнів. Він поєднує навчальну, виховну та естетичну функції, допомагаючи дітям знайомитися зі світом, розвивати мислення та емоційний досвід, а також формувати уявлення про моральні та соціальні норми. А у педагогічній науці художній твір розглядається як засіб пізнання життя, розвитку мислення і моральних переконань особистості.

Василь Сухомлинський у своїх працях описував виховну силу художнього слова «Художнє слово – це могутня сила, що формує духовний світ дитини, пробуджує думку, почуття, співпереживання» [34, Сухомлинський, с. 89]. Він вважав читання художніх творів «школою добрих почуттів» [32, Сухомлинський, с. 58], і саме в художньому тексті дитина «відкриває моральну красу людини, силу добра й любові» [35, Сухомлинський, с. 91]. Формування духовно-моральних якостей молодших школярів неможливе без цілеспрямованого виховання емоційної чутливості та розвитку внутрішнього світу дитини. Василь Сухомлинський наголошував, що «без виховання серця, без пробудження добрих почуттів

неможливо сформувати справжню людську моральність» [31, Сухомлинський, 1977, с. 42], підкреслюючи важливість емоційно-ціннісного досвіду в особистісному становленні. Одним із головних засобів такого впливу педагог називав художнє слово, адже «книжка — це духовна скарбниця, яка відкриває дитині красу людських взаємин» [32, Сухомлинський, 1977, с. 58]. Однак ефективність морального виховання можлива лише за умови розуміння унікальності внутрішнього життя кожної дитини. Саме тому він стверджував, що «справжнє виховання починається з турботи про внутрішній світ дитини» [33, Сухомлинський, 1977, с. 87].

Важливо, щоб учні не тільки засвоювали моральні норми, а й емоційно проживали ситуації, пов'язані з добром та співчуттям. На переконання педагога, «моральне почуття народжується тоді, коли учень здатен не лише зрозуміти, а й пережити стан іншої людини» [34, Сухомлинський, 1977, с. 89], адже саме переживання створює основу для формування стійких моральних переконань. Велике значення Сухомлинський приділяв щоденному моральному досвіду дітей, наголошуючи, що «у школі дитина має щодня робити маленьке добро — так формується звичка моральної поведінки» [35, Сухомлинський, 1977, с. 91]. Ці «маленькі добрі справи» поступово стають фундаментом для громадянського та духовного зростання. Підсумовуючи свої погляди, педагог зазначав, що «гуманність є основою громадянського становлення дитини» [36, Сухомлинський, 1977, с. 132], що підкреслює нерозривний зв'язок між моральними цінностями, людяністю та відповідальним ставленням до суспільства.

В українській літературній концепції Іван Франко стверджував, що художній твір є «вияв індивідуального світогляду автора через створені ним образи, у яких живе ідея, почуття та моральна оцінка життя» [44, Франко, с. 53]. «Література повинна вчити дитину бачити добро і зло, відрізняти людяність від байдужості» [45, Франко, с. 56]. Іван Франко розглядав літературний твір не як форму естетичного самовираження, а як глибокий спосіб аналітичного осмислення людського буття. Для нього справжнє мистецтво слова мало не просто описувати події, а досліджувати їх внутрішні причини, виявляти моральну сутність і життєві

закономірності. Література, за Франком, повинна бути духовним дзеркалом народу. Також він вважав, що художній зміст має на меті нести в собі національну думку і відображати колективну свідомість народу, у якій би поєднувалися ідеї, почуття та орієнтири. У його концепції стоїть твердження, що кожен письменник виражає через створені образи власне світобачення та моральну позицію. Він сприймав літературу не просто як мистецтво слова, а як чинник громадянського та духовного виховання, засіб формування особистісної і суспільної свідомості, а літературний твір вважав поєднанням власних почуттів автора, національної ідеї та морального ідеалу, які разом створюють художню цінність.

Таким чином ми можемо зробити висновок, що художній твір – це особливий вид духовної діяльності, у якому поєднується пізнання, емоційне переживання та морально-етична оцінка життя. Він несе в собі великий вплив на формування особистості людини, її ставлення до світу, розвитку емпатії, прагнення до добра. Також сьогодення педагогіка визнає духовно-моральне виховання як складову цілісного формування особистості, де провідну роль відіграють емоційний досвід, взаємодія з учителем як моральним взірцем та робота з художніми образами.

1.2 Проблема виховання духовно-моральних цінностей у педагогічних і наукових працях

Європейський вибір України та прагнення інтегруватися до світового освітнього простору зумовили необхідність глибоких змін у змісті, структурі та ціннісних орієнтирах освіти. В умовах реформування сучасна школа постає не лише як інституція передання знань, а передусім як простір формування духовно-моральної культури особистості, її громадянської позиції, гуманістичного світогляду й здатності до саморозвитку.

Важливим кроком у цьому напрямі стала поява Національної доктрини розвитку освіти, яка визначила основні орієнтири модернізації освітньої системи. Головною метою реформ є виховання покоління, здатного до самореалізації, духовного самовдосконалення, відповідального громадянського вибору та навчання впродовж життя. Доктрина наголошує, що нова освіта має поєднувати знання з вихованням морально стійкої особистості, яка володіє високим рівнем культури, емпатії й внутрішньої свободи.

Сучасні наукові та педагогічні дослідження доводять, що духовно-моральне виховання є невід'ємною складовою гармонійного розвитку дитини. Як зазначав В. Сухомлинський, «без моральної культури неможливо уявити справжню людину - це її внутрішня духовна основа». Саме тому оновлення освіти в Україні має спиратися не лише на технологічні й методичні зміни, а передусім на відродження гуманістичних цінностей – добра, справедливості, милосердя, любові до людини й Батьківщини.

Реформування системи освіти в Україні є складовою загальноєвропейських процесів оновлення освітніх моделей. Ці трансформації зумовлені визнанням провідної ролі знань і духовних цінностей як рушійної сили суспільного прогресу, економічного добробуту та культурного розвитку нації. У центрі цих змін стоїть людина як особистість – носій знань, цінностей і моральних орієнтирів. Сучасна освіта має не лише забезпечувати інтелектуальний розвиток, а й формувати здатність до критичного мислення, прийняття рішень, відповідальної поведінки та духовного самовдосконалення.

Реформування освіти в Україні – це складний, тривалий і багатоетапний процес, що розпочався одразу після проголошення незалежності держави та триває до сьогодні. Його розвиток відображає суспільно-політичні зміни, пошук національної ідентичності та прагнення інтегрувати українську систему освіти у європейський освітній простір. Можна виділити декілька основних етапів реформування освіти в Україні, які значною мірою вплинули на її розвиток.

Етап 1. Становлення національної системи освіти (1990-2000-ті роки)

Перший період реформ був спрямований на відхід від радянської моделі й створення власної національної системи освіти. Основою цього процесу стало ухвалення Закону України «Про освіту» (1991 р.), який заклав правові засади сучасної української школи [24]. У наступні роки прийнято закони «Про загальну середню освіту» (1999) [25], «Про дошкільну освіту» (2001) [26]. та «Про вищу освіту» (2002) [27].

Основним результатом цього етапу стала українізація освітнього простору та поява нових типів навчальних закладів. Водночас зміни у змісті освіти й методиках навчання залишалися частково формальними, зберігаючи елементи старої системи.

Етап 2. Європейська інтеграція та модернізація (2000-2010-ті роки)

Другий етап характеризувався орієнтацією на міжнародні стандарти якості освіти. У 2005 році Україна приєдналася до Болонського процесу, що стало важливим кроком до інтеграції в Європейський освітній простір.

Запроваджено ступеневу систему підготовки (бакалавр, магістр, доктор філософії), кредитно-модульну систему оцінювання, а також удосконалено законодавство про вищу освіту (зокрема, Закон 2014 року). Ці зміни сприяли підвищенню мобільності студентів, відкрили можливості академічних обмінів і започаткували нові вимоги до якості навчання.

Етап 3. Нова українська школа (з 2017 року)

Починаючи з 2017 року, освітня реформа набула системного характеру завдяки впровадженню концепції «Нова українська школа» (НУШ). Головним нормативним документом став оновлений Закон України «Про освіту» (2017),

який визначив ключові компетентності сучасного учня та перехід на 12-річну систему навчання [28]/

Основна мета НУШ – формування компетентної, відповідальної, духовно зрілої особистості, здатної до критичного мислення, саморозвитку та співпраці. Реформа розпочалася з початкової школи (1-4 класи, з 2018 року), продовжується на рівні базової середньої (5-9 класи, з 2022 року) та поступово охопить профільну старшу школу (10-12 класи) після 2025 року.

Етап 4. Освіта в умовах війни (з 2022 року і дотепер)

Повномасштабна війна стала серйозним викликом для освітньої системи, вимагаючи її гнучкості та адаптивності. На перший план вийшли безпека учасників освітнього процесу, забезпечення психологічної підтримки дітей і цифровізація навчання.

Сучасна освітня реформа в Україні спирається на широку нормативно-правову базу, що визначає її стратегічні орієнтири, структуру, зміст та механізми реалізації. Ця система документів створює фундамент для побудови якісно нової освіти, зорієнтованої на формування компетентної, духовно розвиненої та морально відповідальної особистості.

Особливе місце в реформуванні освіти займає впровадження концепції «Нової української школи» (НУШ). Вона не просто модернізує зміст навчання, а створює систему освіти, орієнтовану на розвиток особистості, здатної до критичного мислення, творчості та самостійного прийняття рішень. Головна мета НУШ полягає у формуванні гармонійно розвиненої, духовно та морально свідомої молоді, яка здатна адаптуватися до викликів сучасного суспільства та брати активну участь у його житті.

Концепція передбачає перехід від традиційної моделі навчання, орієнтованої на механічне засвоєння знань, до компетентнісного підходу, де ключові компетентності інтегрують знання, уміння, цінності та соціальні навички. Такий підхід дозволяє учням не лише отримувати інформацію, а й розвивати моральну свідомість, співпереживання, етичне ставлення до себе та інших, відповідальність за власні вчинки.

Важливим елементом НУШ є створення сучасного освітнього середовища, яке підтримує індивідуальні потреби дітей, сприяє їхній активності та творчому самовираженню. Педагогічні методики, інтегровані навчальні програми, формувальне оцінювання та проєктна діяльність допомагають поєднувати навчальні цілі з вихованням духовно багатой та морально зрілої особистості.

Таким чином, НУШ внесла в українську школу новий освітній стандарт, який поєднує знання, практичні навички та духовно-моральний розвиток особистості, створюючи передумови для підготовки молоді до життя в сучасному суспільстві. Державний стандарт початкової освіти, ухвалений у 2018 році, став ключовим етапом модернізації української освіти відповідно до принципів Нової української школи. Його перегляд є плановим і закономірним процесом, адже державні стандарти мають оновлюватися кожні 8-10 років. Мета таких змін – адаптація освітнього змісту до сучасних викликів, нових педагогічних підходів і потреб учнівства, а також забезпечення цілісності між усіма рівнями освіти.

Останні роки засвідчили, що система початкової освіти опинилася перед серйозними випробуваннями: війна, тривалі періоди дистанційного навчання, психологічне навантаження на дітей і педагогів, зростання потреб у підтримці інклюзивного навчання. Усе це зумовило необхідність глибшого переосмислення ролі школи та її виховного потенціалу. Саме тому над оновленням стандарту працювала робоча група фахівців, до складу якої увійшли вчителі-практики, методисти, експерти з інклюзії, оцінювання, педагогічного проєктування та змісту освіти. Їхня мета полягала у створенні документа, який би не просто регламентував навчальний процес, а й підтримував розвиток особистості дитини як духовно, так і морально.

Основні зміни:

1. Визначення компетентнісного потенціалу освітніх галузей.

Вперше кожна освітня галузь, від мовно-літературної до фізкультурної, отримала чіткий опис своїх компетентностей. Це дає змогу вчителю бачити не лише предметний результат, а й виховний потенціал навчання, наприклад

розвиток критичного мислення, ціннісних орієнтацій, соціальної активності та емоційного інтелекту.

2. Орієнтири для оцінювання та прозорість результатів навчання.

Новий стандарт упорядковує вимоги до результатів освіти, вводить зрозумілі орієнтири для формуального оцінювання. Це сприяє індивідуалізації навчання, допомагає педагогам своєчасно виявляти труднощі в учнів і підтримувати їхній розвиток.

3. Урахування мовно-культурного розмаїття та інклюзивності.

Стандарт включає особливі вимоги результатів навчання інклюзивної освіти, враховуючи особливі освітні потреби дітей, які навчаються українською жестовою мовою, мовами національних спільнот чи мають інші форми мовного розвитку. Це робить початкову школу більш доступною для всіх здобувачів освіти, і реалізує можливість інклюзивної освіти.

4. Безперервність освітньої траєкторії.

Важливою інновацією стало узгодження оновленого стандарту з базовою середньою освітою (2020) і профільною (2024). Таким чином, зміст навчання у 1-4 класах розглядається як перший етап цілісної освітньої системи.

5. Спирання на практику та гнучкість застосування.

Оновлення не передбачає кардинальних змін, які ускладнили б роботу вчителів. Навпаки, стандарт уточнює та систематизує вже наявні практики, накопичені за роки впровадження НУШ, і створює підґрунтя для розроблення нових модельних програм та навчальних матеріалів.

Отже, оновлений Державний стандарт початкової освіти не лише структурує освітній процес, а й підсилює виховну функцію школи. Він орієнтований на формування духовно багатой, морально відповідальної та компетентної особистості, яка вміє діяти відповідально, мислити критично та залишатися людиною навіть у складних життєвих обставинах. Саме тому цей стандарт стає засобом розвитку духовної культури молоді та базою для виховання покоління,

здатного творити майбутнє України на засадах добра, гідності й взаємоповаги. Також варто зазначити, що процес удосконалення Державного стандарту початкової освіти має безперервний характер і не обмежується лише плановими термінами його перегляду. Освітня галузь в Україні перебуває у постійному русі, реагуючи на суспільні, технологічні та культурні зміни. Тому Міністерство освіти і науки, науковці, учителі-практики й освітні експерти постійно проводять моніторинг ефективності чинного стандарту, аналізують його відповідність сучасним потребам і вносять необхідні зміни та уточнення.

Оновлення змістових положень стандарту відбувається у форматі публічних консультацій, професійних обговорень, експериментальних перевірок модельних програм та апробаційних проєктів. Такий підхід забезпечує живий, динамічний розвиток освітнього документа, який не залишається статичним до моменту планового перегляду, а розвивається в руслі реальних потреб педагогічної практики.

Спираючись на оновлення освіти за концепцією НУШ, можна підкреслити, що реформування передбачало не лише зміну підходів до навчання, а й створення нових освітніх програм, які відповідають сучасним потребам учнів. Головною метою таких програм є формування компетентної, відповідальної, ініціативної особистості, здатної до критичного мислення, співпраці та морального вибору. Що стосується формування духовно-моральних цінностей молодших школярів, це завдання є одним із ключових завдань Нової української школи, адже саме в цей період закладаються основи світогляду, уявлення про добро, справедливість, гідність, любов і співчуття. Художня література в цьому процесі відіграє особливу роль – вона не лише розвиває мовлення й мислення дитини, а й торкається її серця, пробуджує емоційний відгук, допомагає осмислити людські почуття, учинки, взаємини.

Освітні програми під керівництвом Олександри Савченко і Романа Шияна пропонують різні, але взаємодоповнювальні підходи до реалізації цієї мети. У програмі О. Савченко головним є дитиноцентризм: формування морально-етичних орієнтирів відбувається через особистісне сприйняття художнього твору.

Вчитель допомагає дитині не просто зрозуміти зміст тексту, а й усвідомити його моральний сенс, співвіднести з власним досвідом, емоційно прожити ситуацію. Наприклад, читаючи оповідання В. Сухомлинського («Гаряча квітка», «Ледача подушка», «Сьома дочка»), учні вчаться розпізнавати добро й зло, милосердя і байдужість, чесність і обман.

З цього робимо висновок, що художня література в початковій школі є потужним засобом формування у дітей морально-етичних цінностей, адже саме через образи, сюжети та емоційне сприйняття діти пізнають світ добра і зла, вчаться розуміти людські почуття, співпереживати, робити моральний вибір. Учитель, використовуючи літературні твори, допомагає учням осмислити моральний зміст прочитаного, провести паралелі з реальним життям і зробити власні висновки.

Наприклад, у народній казці «Кирило Кожум'яка» учні знайомляться з образом мужнього й справедливого героя, який бореться зі злом і захищає свій народ. Через цю історію формується розуміння таких моральних якостей, як сміливість, чесність, любов до Батьківщини, готовність допомогти іншим. Учитель може організувати обговорення: «*Чому Кирило не з'явився зм'я?*», «*Яким має бути справжній герой?*», що спонукає дітей замислитися над власною поведінкою і відповідальністю перед іншими.

Твір Василя Сухомлинського «Красиві слова і красиве діло» навчає, що щирість і доброта проявляються не лише у словах, а й у вчинках. Через просту історію про дитячі взаємини школярі розуміють, що гарні слова не мають цінності без справжніх дій. Після прочитання учитель може запропонувати дітям навести приклади, коли вони самі «говорили красиво», але не зробили нічого доброго, і навпаки допомогли комусь без слів. Це формує чесність, внутрішню відповідальність і моральну послідовність.

У розповіді В. Сухомлинського «Кошеня пропало» розкривається тема співчуття, турботи та людяності. Діти переживають разом із героєм його смуток і хвилювання за маленьку тваринку, усвідомлюючи, що добро – це не лише великі вчинки, а й щоденна увага до живого. Учитель може поставити запитання: «*Чому*

хлопчик засмутився, коли пропало кошеня?», *«Як би ти вчинив на його місці?»*, такі бесіди розвивають емпатію та здатність до моральної оцінки.

У казці «Співуча пір'їнка» діти знайомляться зі світом природи, у якому добро винагороджується, а байдужість або жадібність засуджуються. Цей твір виховує чуйність, уважність до краси, любов до природи. Учитель може запропонувати дітям уявити, що вони знайшли таку пір'їнку, і подумати, як би її використали: для власної вигоди чи на добро іншим. Так відбувається формування морального вибору.

Твір Григора Тютюнника «Лісове коріння» допомагає дітям усвідомити цінність рідної землі, праці, родинних зв'язків. У ньому порушуються теми поваги до старших, шанування природи, взаємодопомоги. Через образи лісу й людей, які живуть у гармонії з ним, формується розуміння єдності людини з природою і духовного коріння свого народу. Під час обговорення вчитель може звернути увагу на питання: *«Що означає мати коріння?»*, *«Як ми можемо берегти те, що нам дісталось від предків?»*, що допомагає дітям замислитися над поняттями пам'яті, вдячності, поваги до традицій.

Отже, через художні твори учитель має змогу виховувати в учнях основи духовності: доброту, чесність, щирість, любов до природи, людей і рідної землі. Література стає не просто засобом навчання читання, а дзеркалом душі дитини, у якому вона поступово відкриває для себе сенс моральних цінностей і вчиться жити у злагоді з ними. Такі тексти стають джерелом для обговорення вчинків героїв.

У програмі Савченко художній твір постає як засіб емоційно-ціннісного впливу, що формує в учнів гуманістичні почуття – любов до ближнього, шанобливе ставлення до праці, природи, старших.

На відміну від цього, програма Р. Шияна акцентує увагу на комунікативно-діяльнісному аспекті. Учитель виступає не лише як носій моральних істин, а як організатор діалогу, у якому дитина вчиться висловлювати власні думки, оцінювати моральні ситуації, аргументувати позицію.

Через змістові лінії «Взаємодіємо усно», «Взаємодіємо письмово», «Досліджуємо медіа» учні оволодівають навичками морального висловлення,

вчаться слухати інших, проявляти повагу до чужої думки. Художній текст у цьому контексті є підґрунтям для розвитку мовлення і морального мислення: учні створюють власні висловлення на основі прочитаних творів, пишуть листи героям, обговорюють поведінку персонажів, інсценізують оповідання. Особливу роль тут відіграє змістова лінія «Театралізуємо», яка допомагає дитині прожити етичні ситуації через дію, жест, слово, емоцію, тобто зробити моральні цінності не абстрактними, а життєво відчутними.

Обидві програми (Савченко і Шияна) спираються на компетентнісний підхід, проте реалізують його різними шляхами. Савченко розвиває у дитини внутрішній моральний світ, тоді як Шиян акцентує на соціальній взаємодії та етичній комунікації. У результаті обидві моделі формують цілісну систему морального розвитку: від внутрішнього переживання до усвідомленої поведінки.

На уроках української мови та читання учитель має змогу інтегрувати морально-етичне виховання у кожен етап навчання:

- на етапі мотивації через бесіду про моральний зміст твору;
- під час читання через емоційне занурення, уяву, емпатію;
- на етапі післятекстової діяльності через творчі завдання: інсценізацію, лист герою, міні-твір «Чому варто бути добрим».

Таким чином, художня література стає дзеркалом душі дитини, а учитель – провідником у світ моральних сенсів, який поєднує слово, емоцію й дію. Опираючись на типові програми НУШ, учитель формує у молодших школярів не лише навички читання й мовлення, а й ціннісні орієнтири, що визначають особистість майбутнього громадянина – духовно зрілу, доброзичливу, відповідальну людину.

Отже, сьогодення педагогіка визнає духовно-моральне виховання як складову цілісного формування особистості, де провідну роль відіграють емоційний досвід, взаємодія з учителем як моральним взірцем та робота з художніми образами. Системне поєднання традиційних гуманістичних підходів із інноваційними освітніми стратегіями створює умови для виховання морально зрілої, відповідальної й гармонійно розвиненої дитини.

1.3. Роль мистецтва слова у формуванні духовно-моральних цінностей молодших школярів.

У процесі становлення особистості школяра важливу роль відіграє формування духовно-моральних орієнтирів. Цей процес тісно пов'язаний із системою цінностей, якою керується суспільство, і з тими засобами, через які ці цінності передаються молодому поколінню. Одним із найефективніших інструментів впливу на свідомість дитини є мистецтво слова – література, що поєднує у собі пізнавальний, виховний і духовний потенціал.

Слово – не просто засіб спілкування. Воно є джерелом смислів, формою передачі досвіду, почуттів і моральних ідеалів, які людство накопичувало століттями. Через художній текст учень знайомиться зі світом людських почуттів, з проблемами добра і зла, справедливості, честі, відповідальності. Читаючи, дитина вчиться співпереживати, осмислювати вчинки героїв, порівнювати їх зі своїми власними моральними установками.

Н. Волошина підкреслювала, що під час вивчення художньої літератури важливо постійно розвивати у школярів безпосередній емоційний досвід сприйняття краси в житті та мистецтві, навчати їх формувати власне естетичне ставлення до подій та дійсності, поведінки літературних персонажів і давати власну оцінку їхнім вчинкам. Волошина ствердила: «Розбудова нової Української держави немислима без естетично освіченої та естетично вихованої особистості. Всебічний розвиток людини на якісно новому етапі нашого суспільства безпосередньо поєднаний з проблемою естетичного виховання і художнього розвитку, використання мистецтва слова у розв'язанні нових соціальних завдань: виховання людини доброї, милосердної і гуманної, здатної будувати самостійну державу, примножувати її культуру, шанувати мораль на основі естетичних, художніх, філософських досягнень людства, формування суспільно-активної особистості» [21, Волошина, с.1].

Проблематика морально-етичних цінностей є надзвичайно актуальною в час становлення нових ціннісних орієнтацій, систем цінностей та установок. Адже саме ці аспекти визначають стан та характеристику суспільства в цілому.

Можна стверджувати, що зацікавленість в дослідженні ціннісної тематики зростає в періоди кризових та несприятливих ситуацій в суспільстві. Саме тому на сьогоднішній час це одна з найважливіших проблем суспільної та педагогічної діяльності. Українське суспільство переживає складний період: війна, економічні труднощі, соціальна нестабільність та інформаційний тиск створюють атмосферу тривоги, невпевненості та морального виснаження. У таких умовах молодь особливо чутлива до зовнішніх впливів, а її духовно-моральне виховання стає надзвичайно актуальним завданням.

Несприятливі обставини загострюють потребу у формуванні у школярів і підлітків стійкої системи цінностей, яка допомагає орієнтуватися в життєвих труднощах, розрізняти добро і зло, приймати відповідальні рішення та зберігати людську гідність. Саме в такі моменти педагогіка, культура слова, література та мистецтво стають потужними інструментами для формування моральних орієнтирів. Виховання духовності, співчуття, поваги до інших і любові до Батьківщини набуває особливого значення, адже через ціннісні пріоритети формується майбутнє суспільство.

Необхідність глибокого осмислення проблеми цінностей, їхніх орієнтацій і систем зумовлена потребою знайти ефективні шляхи впливу на ці процеси у напрямках, що сприяють гармонійному розвитку суспільства та запобігають виникненню соціальних суперечностей і конфліктів.

Поняття «цінність» є складовою частиною концепцій багатьох гуманітарних і соціальних наук – філософії, соціології, психології, культурології та інших. Воно має міждисциплінарний характер і використовується як базова категорія для пояснення соціальних, культурних і моральних явищ. У науковому та побутовому мовленні це слово вживається у різних контекстах: ми говоримо про «цінні моменти», «цінність життя», «цінні думки» чи «цінне надбання», маючи на увазі те, що має значення, користь або особливу вагу для людини чи суспільства.

Алла Богуш говорила: «Моральність має такі чинники: моральні почуття, сенсожиттєві орієнтації (ідеали, традиції, норми, категорії, принципи, заповіді, канони, кодекси), моральні переконання, моральні стосунки (моральна діяльність і

моральна поведінка). Усе це свідчить про те, що усвідомлення цінностей відбувається свідомо на діяльнісній основі» [8, А. Богуш, с. 74]

Кожна людина має власний світ цінностей - він динамічний, багат шаровий і часто буває суперечливим. Люди по-різному оцінюють події в своєму житті, керуючись тим, що для них є важливим, актуальним в конкретний відрізок часу, та залежно від ситуації. Цінності для окремої особистості – це все те, що для неї має особистісне значення та сенс. Ці цінності стають рушійною силою мотивації та визначають напрямок діяльності людини. Через систему цінностей формуються вчинки людини або суспільства загалом.

Під терміном «цінності» розуміють ідеаль та цілі до яких прагне людина. Існують загальновизнані пріоритети – повага, освіта, любов, здоров'я, а також внутрішні орієнтири – релігійні, політичні цінності. Цінності взаємопов'язані, та змінюються під впливом вікових змін, життєвого досвіду та зовнішніх обставин.

Цінності надають зміст нормам поведінки, тобто навіть буденні правила можуть відображати цінності певної групи людей або суспільства. Культура цінностей та норм тісно пов'язані між собою: наприклад, життя вважається найвищою цінністю, і тому його захист є першочерговою метою і є соціальною нормою в суспільстві; дитина – це соціальна цінність, і піклування про неї є обов'язком батьків. Частина таких норм настільки очевидна, що ми виконуємо їх автоматично і без зайвих роздумів, а для інших ми маємо проявити певні зусилля і прийняти власні серйозні рішення.

У суспільному житті цінності іноді виступають як протиріччя один з одним. Одні й ті самі норми можуть конфліктувати, будучи для різних груп людей однаково значущими. Конфліктними можуть бути і типи норм – наприклад, релігійні переконання й патріотичні обов'язки: віруюча людина, яка дотримується заповіді «не вбий», але потрапляє в реалії воєнного часу і має захищати свою країну, це ставить її перед важким особистісним моральним вибором.

Цінності становлять сукупність соціально схвалених і загальноприйнятих орієнтирів, що відображають уявлення суспільства про добро, справедливість, патріотизм, любов, дружбу та інші загальнолюдські ідеали. Вони не підлягають

сумніву чи перегляду, оскільки виконують функцію моральних та поведінкових еталонів, які є універсальними для більшості членів соціуму.

Процес формування ціннісної системи особистості є визначальним чинником соціалізації, завдяки якій індивід інтегрується у суспільство та набуває здатності до повноцінної участі в соціальних відносинах.

Особистісні цінності, як правило, характеризуються високим рівнем усвідомлення та відображають внутрішнє прийняття людиною певних ідеалів і норм. Жодне суспільство не може функціонувати поза системою цінностей. Саме за домінуючими ціннісними орієнтирами люди відрізняються між собою: одні тяжіють до колективізму, інші – до індивідуалізму; для одних пріоритетом є матеріальні блага, для інших – моральна досконалість або професійна й політична самореалізація.

З метою опису індивідуальних відмінностей у ціннісних пріоритетах людини використовується таке поняття, як ціннісні орієнтири. Воно відображає особисте ставлення людини до певних цінностей і визначає, які з них стають орієнтирами її поведінки та життєвого вибору.

Саме тому надзвичайно важливо з юних років виховувати в молоді правильні цінності, що стануть міцним підґрунтям для формування вірних життєвих орієнтирів. Адже від того, які духовні засади та моральні переконання закладаються в дитинстві, залежить майбутній світогляд людини, її здатність приймати усвідомлені рішення, бути відповідальною за свої дії та з гідністю творити власне життя. Виховання цінностей – це не просто навчання правил поведінки, а глибокий процес становлення особистості, її духовного обличчя та моральної стійкості.

Формування духовної культури особистості ґрунтується на закономірностях виховання, які відображають взаємозв'язок між особистістю, суспільством і культурним середовищем. Виховання завжди тісно пов'язане з потребами суспільства та умовами його розвитку. Кожна епоха ставить перед виховним процесом нові завдання, а тому зміни в суспільному житті неминуче призводять до оновлення виховних підходів і методів.

Сучасна Україна, яка розвивається як незалежна держава, потребує формування у молодого покоління глибокого усвідомлення власної національної ідентичності, любові до рідної землі, мови, культури й традицій. Висока духовність, патріотизм, гуманізм і моральна стійкість – це ті цінності, без яких неможливо побудувати справді демократичне й процвітаюче суспільство.

Людина формується під впливом безлічі чинників. Недарма кажуть, що «виховує все» – оточення, події, люди, навіть звичайні побутові ситуації. Проте ключова роль у цьому процесі належить, безперечно, батькам і педагогам, адже саме вони першими відкривають дитині світ духовності, краси, добра і справедливості. Тому їхня відповідальність у вихованні морально зрілої особистості є надзвичайно великою.

Найуспішніше виховання відбувається в природному для дитини національному середовищі, коли процес формування цінностей ґрунтується на менталітеті, традиціях та культурі рідного народу. Дитину мають оточувати рідна мова, звичаї, обряди, народне мистецтво, природа рідного краю – усе те, що живить її душу й формує духовну основу особистості.

Результати виховання безпосередньо залежать від того, наскільки глибоко воно впливає на внутрішній світ дитини – її думки, переконання, емоції, мотиви поведінки. Завдання педагога й вихователя полягає не лише у передачі знань, а й у перетворенні зовнішніх виховних впливів на внутрішні духовні процеси, які відображаються на формуванні власної системи моральних орієнтирів.

Ефективність виховного процесу визначається ставленням дитини до навколишнього світу та до виховних впливів, які на неї спрямовуються. Оскільки виховання є складним і багатограним явищем, його організація має спиратися на єдину систему принципів, якої повинні дотримуватися кожен педагог і кожна школа. Тільки тоді виховний процес стане справжнім фундаментом для формування морально зрілої особистості – гідного громадянина своєї держави.

Основним змістом морального становлення, виховання та соціалізації дітей молодшого шкільного віку є засвоєння базових цінностей, які становлять основу

світоглядного, етичного та громадянського розвитку особистості. До таких цінностей належать:

- Патріотизм – любов до України, відданість своєму народові та рідному краю, готовність до служіння Батьківщині.
- Громадянськість – усвідомлення відповідальності перед державою, розуміння принципів правової держави й громадянського суспільства, повага до закону, правопорядку, свободи совісті та віросповідання, толерантне ставлення до культурного й релігійного різноманіття.
- Сімейні цінності – любов, вірність, турбота про здоров'я, добробут, повага до батьків, підтримка старших і молодших членів родини, прагнення до продовження роду.
- Праця та творчість – шанобливе ставлення до праці, творче самовираження, наполегливість і цілеспрямованість у досягненні результату.
- Наука – усвідомлення значущості знань, пізнання істини, формування наукової картини світу.
- Традиції української релігії – виховання духовності, формування релігійного світогляду, толерантності та взаємоповаги на основі міжконфесійного діалогу.
- Мистецтво і література – розвиток почуття прекрасного, естетичного смаку, духовного світу людини, здатності до морального вибору та усвідомлення сенсу життя.
- Природа – любов до рідної землі, розуміння її унікальності, екологічна свідомість, відповідальне ставлення до довкілля та планети загалом.
- Людство – прагнення до миру, взаєморозуміння між народами, збереження культурного різноманіття, підтримка міжнародного співробітництва та прогресу людства.

Отже, формування ціннісних орієнтацій особистості є складним і водночас надзвичайно важливим процесом, який визначає духовне, моральне та соціальне становлення людини. Саме система цінностей стає внутрішнім компасом, що спрямовує поведінку, визначає життєві пріоритети та впливає на вибір життєвого

шляху. Виховання у молоді правильних моральних орієнтирів має бути цілеспрямованим і послідовним, оскільки від цього залежить формування свідомого, відповідального громадянина, здатного діяти відповідно до гуманістичних і національних ідеалів.

Духовна культура особистості розвивається лише за умови гармонійного поєднання зовнішніх виховних впливів із внутрішньою роботою свідомості, коли засвоєні цінності стають частиною внутрішнього світу людини. Важливу роль у цьому відіграють сім'я, школа, національне середовище та приклад дорослих. Саме завдяки спільним зусиллям вихователів, педагогів і суспільства в цілому можливо сформувати покоління, для якого доброта, відповідальність, гідність, повага та любов до Батьківщини стануть не лише словами, а справжніми життєвими принципами.

Таким чином, виховання моральних і духовних цінностей у молоді є не просто педагогічним завданням, а стратегічною основою розвитку особистості й суспільства загалом.

Висновок до розділу 1

Отже, освіта у сучасному розумінні - це не лише процес передавання знань, а й взаємодія між учителем та учнем, спрямована на всебічний розвиток особистості. У межах Концепції «Нова українська школа» основна увага приділяється не засвоєнню окремих фактів, а формуванню ключових компетентностей, розвитку критичного мислення, морально-етичних орієнтирів та здатності до саморозвитку.

Головним завданням виховання є виявлення та підтримка індивідуальних здібностей дитини, розвиток її духовного потенціалу, творчих умінь і соціально значущих якостей. У цьому контексті ціннісні орієнтації розглядаються як внутрішній регулятор поведінки, що визначає ставлення дитини до світу, людей, праці, природи та самої себе. Саме вони становлять ядро особистісного розвитку і є основою для формування моральних цінностей, таких як гідність, відповідальність, чесність, співчуття, доброзичливість та взаємоповага.

Моральне виховання молодших школярів – це процес формування у дітей стійких моральних почуттів, уявлень і переконань, що забезпечують гармонійний соціальний розвиток. Воно тісно пов'язане з емоційною сферою: позитивні емоції сприяють відкритості, співпереживанню та ефективному спілкуванню, тоді як негативні почуття (гнів, заздрість, страх, відчуження) можуть ускладнювати соціальну адаптацію дитини.

У початковій школі важливу роль у формуванні морально-етичних цінностей відіграє літературний твір. Через образи героїв, художні події та моральні конфлікти дитина вчиться розрізняти добро і зло, цінувати справедливість, чесність і дружбу. Такі твори, як *«Кирило Кожум'яка»*, *«Красиві слова і красиве діло»*, *«Кошеня пропало»*, *«Співуча пір'їнка»*, *«Лісове коріння»* допомагають молодшим школярам усвідомити, що справжня краса людини виявляється не у зовнішності, а в добрих учинках, щирості, любові до ближніх і готовності допомогти.

Навчальний процес у сучасній школі сприяє також розвитку вольових якостей дитини через виконання навчальних завдань, усвідомлене дотримання правил поведінки, уважність, відповідальність та самоконтроль. У свою чергу, інтегроване навчання, передбачене новими освітніми програмами НУШ, забезпечує

формування цілісної картини світу: знання з мови, літератури, природознавства, мистецтва й громадянської освіти взаємодіють, допомагаючи дитині зрозуміти зв'язки між явищами навколишнього світу та моральними нормами суспільства.

Окреме значення має позаурочна діяльність, яка створює простір для самореалізації, ініціативи та морального самовираження школярів. Найбільш ефективними є форми роботи, що ґрунтуються на спільній творчій діяльності, колективних іграх, участі в соціальних і благодійних проєктах, мистецьких акціях тощо.

Узагальнюючи викладене, можна зробити висновок, що результативне формування морально-етичних цінностей у молодших школярів можливе за умови, якщо вчитель:

- створює умови для розширення особистісного ціннісного досвіду дитини, залучаючи її до діяльності, що має для неї внутрішній сенс і значення;
- організовує навчальні та виховні ситуації, у яких учні переживають почуття добра, справедливості, людяності та взаємопідтримки;
- спрямовує дітей на спільну творчу діяльність, що допомагає усвідомити важливість командної роботи, взаємоповаги й особистої відповідальності за спільну справу;
- гармонійно поєднує процес навчання і виховання, формуючи цілісну єдність знань, емоційного досвіду та моральних переконань учнів.

РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ДУХОВНО-МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ НА УРОКАХ ЧИТАННЯ

2.1. Критерії, показники та рівні формування духовно-моральних цінностей

Становлення духовно-моральних орієнтацій у молодших школярів є багатограним процесом, що охоплює внутрішній світ дитини, її здатність співпереживати, усвідомлювати власні вчинки та керувати поведінкою відповідно до ціннісних норм. У роботі з дітьми початкового шкільного віку художній твір виконує особливу роль: він не лише передає знання про моральні норми, а й створює умови для особистісного переживання ситуацій, утілених у сюжеті. Через взаємодію з образом героя, аналіз мотивів його вчинків та оцінку їх наслідків учні поступово опановують моральні смисли як власні життєві орієнтири.

Виховний потенціал літературних текстів реалізується за умови цілеспрямованої педагогічної роботи, де моральні якості не лише декларуються, а й виявляються у поведінці, емоційних реакціях, судженнях та ставленні дітей до інших людей. Тому для об'єктивного вивчення результатів формування духовно-моральних цінностей необхідно мати чітку систему вимірювання, яка дозволить простежити індивідуальні зміни та порівняти їх у груповому контексті.

У межах дослідження така система представлена через визначення критеріїв та відповідних показників, що відображають різні сторони морального розвитку: мотиваційно-ціннісну, когнітивну, емпатійну та поведінкову. Встановлення рівнів сформованості цінностей дає змогу класифікувати результати, оцінити динаміку та обґрунтувати педагогічні умови, які сприяють їх зростанню.

Таким чином, на основі аналізу теоретичних підходів і результатів нашого дослідження визначено систему критеріїв формування морально-етичних цінностей, що стала підґрунтям для подальших експериментальних вимірювань. А саме:

1. Когнітивний розвиток та критичне мислення.

Залучення молодших школярів до аналізу художнього тексту сприяє формуванню в них умінь осмислювати моральні ситуації не лише на рівні сюжетного сприйняття, а й через усвідомлення внутрішніх мотивів поведінки

персонажів. Робота з текстом спонукає учнів порівнювати вчинки героїв, визначати причинно-наслідкові зв'язки, робити прогнози щодо розвитку подій. Через дискусії, роботу з проблемними запитаннями та зіставлення прочитаного з особистим досвідом формується здатність аргументувати власну позицію, критично оцінювати інформацію та ухвалювати моральні рішення на основі логічних міркувань. Тому художній твір виконує роль інтелектуального стимулятора, що сприяє розвитку етичного мислення як складової загального пізнавального розвитку.

2. Емоційне залучення.

Художній текст впливає на дитину через емоційний канал – учень не просто читає, а проживає зміст разом із героями, співпереживає їхнім труднощам та моральному вибору. Емоції в цьому процесі виконують функцію внутрішнього закріплення отриманого досвіду: моральні ідеї стають особистісно значущими, а не лише засвоєними формально. Завдяки художнім образам та емоційним переживанням учні легше запам'ятовують моральні уроки, простіше встановлюють зв'язок між абстрактними поняттями (добро, справедливість, відповідальність) і конкретними життєвими ситуаціями. Таким чином, емоційна сфера стає чинником внутрішньої трансформації моральних норм у переконання.

3. Формування поведінкових моделей.

Читаючи про вчинки персонажів, діти отримують можливість спостерігати різні сценарії поведінки та наслідки морального чи аморального вибору. Це не лише демонструє різноманіття варіантів дій, але й допомагає учням критично оцінювати поведінку інших та співвідносити її із соціально прийнятими нормами. Художній твір у цьому контексті виконує функцію морального моделювання: учні не просто засвоюють правила, а навчаються приймати рішення, які можуть реалізувати в реальному житті. Через обговорення альтернативних розв'язань учні пробують застосовувати моральні принципи на практиці, формуючи внутрішню готовність діяти свідомо та відповідально.

4. Розвиток емпатії та соціально-емоційної компетентності.

Читання літературних творів сприяє розширенню емоційного досвіду дитини: вона вчиться розуміти почуття інших людей, навіть якщо не стикалася з подібними ситуаціями особисто. Учні відпрацьовують уміння аналізувати емоційні стани героїв, співпереживати, розпізнавати приховані мотиви, що підсилює здатність до моральної рефлексії. Таким чином розвивається соціально-емоційна компетентність – здатність взаємодіяти з іншими, демонструвати толерантність, підтримку, доброзичливість. Це створює підґрунтя для гуманістичного стилю спілкування та моральної поведінки в колективі, що є важливим чинником шкільної соціалізації.

Для визначення початкового рівня сформованості духовно-моральних цінностей учнів було проведено контрольне опитування, спрямоване на виявлення їхнього ставлення до читання художніх творів, рівня емпатійного реагування на вчинки персонажів та здатності переносити моральні орієнтири в реальну поведінку. Проведення такого опитування є ключовим для встановлення вихідних показників, з якими надалі порівнюватимуться результати формувального етапу. Отримані дані дозволяють не лише кількісно оцінити рівень сформованості моральних цінностей, а й здійснити якісну інтерпретацію характеру їх прояву у навчальній діяльності та міжособистісній взаємодії.

Дослідження організовано на базі Краси́лівського ліцею Калинівської селищної ради Броварського району. У ньому взяли участь учні двох третіх класів, загальна кількість респондентів становить 58 осіб, з них 28 дівчат та 30 хлопців. Опитування проводилося у класній формі під час уроків читання, що дозволило створити комфортні умови для висловлення учнями власної думки та забезпечити достовірність отриманих результатів.

З метою діагностики рівня сформованості духовно-моральних цінностей було розроблено авторський опитувальник (*див. додаток А*). Він включав 12 запитань, згрупованих за чотирма змістовими блоками: ставлення до читання, емоційне переживання подій твору, усвідомлення морального змісту, перенесення цінностей у реальну поведінку. Опитування мало на меті виявити рівень ставлення школярів до читання художніх творів, їхню здатність до емоційного

співпереживання героям, усвідомлення моральних понять, а також перенесення набутих моральних орієнтирів у власну поведінку. Анкета містила закриті та відкриті запитання, які було переведено у кількісні показники за чотирибальною шкалою, де 1 – це низький рівень сформованості, а 4 – високий.

Аналіз відповідей учнів на запитання «Мені подобається читати художні твори на уроках» засвідчив загалом помірний рівень інтересу до читання: високий рівень зацікавлення продемонстрували 18 учнів (31,0%), ще 15 учнів (25,9%) виявили позитивне, але незначне ставлення. Водночас майже половина класу (25 учнів, 43,1%) зазначила, що читання приносить їм мало задоволення або зовсім не цікавить. Середнє значення становить 2,71 б., що свідчить про нестійку мотивацію, недостатню для ціннісного осмислення змісту художніх творів.

Менш вираженим виявився показник моральної рефлексії. На твердження «Після прочитання твору я замислююся над тим, як поведуться герої» лише 12 учнів (20,7%) відповіли, що завжди аналізують поведінку персонажів, а ще 16 (27,6%) роблять це періодично. Натомість більшість (30 учнів, 51,7%) рідко або майже ніколи не розмірковують над моральними аспектами сюжету. Середній бал становить 2,48, що вказує на недостатній рівень сформованості навичок етичної рефлексії.

Результати щодо емоційного реагування демонструють подібну тенденцію. На запитання про реакцію на добрі вчинки персонажів 20 учнів (34,5%) відповіли, що переживають радість, і лише 12 (20,7%) зазначили помірну емпатію. Водночас 26 учнів (44,8%) не виявляють значної емоційної чутливості до позитивних подій у творі. Середній бал 2,72, що свідчить про емоційне залучення лише у частини респондентів. Аналогічні результати продемонструвало питання щодо співпереживання сумним героям: високий рівень емпатії засвідчили 15 учнів (25,9%), ще 13 (22,4%) – частковий. Проте більшість (30 учнів, 51,7%) не відчують або майже не відчують емоційного зв'язку з персонажами. Середній бал становить 2,53 і відображає недостатню сформованість емоційної чутливості, що є важливою передумовою морального розвитку.

Здатність до ідентифікації з героями теж сформована слабо: лише 14 учнів (24,1%) регулярно уявляють себе на місці персонажів, ще 12 (20,7%) – інколи. Натомість 32 учні (55,1%) практично не здійснюють такого перенесення, що підтверджує середній бал 2,45. Це свідчить про низький рівень розвитку емпатійного ототожнення, необхідного для внутрішнього прийняття моральних норм.

Когнітивний компонент морального розвитку також проявляється недостатньо. Здатність учнів пояснювати мотиви поведінки героїв оцінена у 13 респондентів (22,4%) як висока, ще 14 (24,1%) – як середня. Проте більшість (31 учень, 53,4%) мають труднощі з аналізом причинних зв'язків у вчинках персонажів. Середній показник – 2,47. Подібна ситуація простежується і в здатності пояснювати моральні поняття через приклади з творів: лише 10 учнів (17,2%) легко наводять приклади, тоді як більшість (35 учнів, 60,4%) не можуть зробити це або роблять із суттєвими труднощами. Середній бал – 2,31, що свідчить про недостатню сформованість моральних уявлень на змістовому рівні.

Особливо низькі показники зафіксовано у сфері поведінкового застосування моральних знань. На питання про власні добрі вчинки після прочитання творів лише 9 учнів (15,5%) відповіли, що намагаються робити це регулярно, ще 14 (24,1%) – інколи. Натомість 35 учнів (60,4%) повідомили, що рідко або ніколи не намагаються змінювати свою поведінку. Середнє значення становить 2,29, що демонструє розрив між усвідомленням моральних норм та їх застосуванням у реальному житті. Подібна ситуація спостерігається і щодо використання моральних порад у спілкуванні з однолітками: лише 20 учнів (34,5%) час від часу застосовують їх у взаємодії, тоді як переважна більшість (38 учнів, 65,5%) практично не інтегрують моральні уроки у власну поведінку. Середній бал 2,21 – найнижчий серед усіх показників.

Таким чином, всі отримані дані свідчать про недостатній рівень сформованості морально-етичних цінностей учнів, зокрема у сферах моральної рефлексії, понять, емпатійної ідентифікації та практичної поведінки. Учні

здебільшого нейтрально або фрагментарно реагують на моральні змісти художніх творів, що підтверджує необхідність системного формувального впливу.

Для більш глибокого розуміння формування морально-етичних цінностей учнів у рамках дослідження було використано відкриті запитання, які дозволили виявити, які саме герої та моральні уроки найбільше впливають на світогляд дітей, а також які теми їм цікаво досліджувати далі.

На запитання «Який герой із прочитаних творів навчив тебе чомусь важливого? Що саме?» учні давали різноманітні відповіді. Частина учнів (близько 20%, 12 осіб) змогла назвати конкретного персонажа і коротко пояснити моральний урок, наприклад, про дружбу, справедливість чи готовність допомогти іншим. Решта 46 учнів ($\approx 80\%$) давали дуже загальні відповіді або не змогли чітко сформулювати висновок: наприклад, «мені сподобався герой», «герой хороший», без конкретизації морального змісту. Це свідчить про низький рівень когнітивного осмислення та труднощі у перенесенні моральних уроків художнього твору на власне життя.

На друге відкриті запитання «Які твори або теми ти хочеш читати більше?» учні частіше називали загальні поняття, такі як «дружба», «добро», «сміливість», «сім'я» або «патріотизм». Проте лише 15-20% (8-12 учнів) змогли конкретно вказати жанри, сюжети або імена творів, які їх цікавлять. Більшість відповідей були короткими, схематичними або повторювали стандартні моральні категорії без розширення контексту. Це свідчить про недостатньо сформовану здатність учнів усвідомлено вибирати та аналізувати зміст художніх творів для розвитку власних цінностей.

Загальний аналіз відповідей на відкриті запитання підтверджує попередні висновки кількісного опитування: емоційне та когнітивне сприйняття учнями художніх творів проявляється фрагментарно, а практичне засвоєння моральних уроків і уміння формулювати власні висновки щодо поведінки героїв залишаються на низькому рівні. Тобто, незважаючи на часткове зацікавлення сюжетами, більшість учнів ще не здатні ефективно інтегрувати моральні цінності у власну поведінку та свідомість.

Таблиця 2.1.

Розподіл відповідей учнів за шкалою 1–4 балів

№ питання	Формулювання	4 бали	3 бали	2 бали	1 бал	Середній бал
1	Мені подобається читати художні твори на уроках	18	15	15	10	2,71
2	Після прочитання твору я замислююся над тим, як поведяться герої	12	16	18	12	2,48
3	Коли герой робить добрий вчинок, я...	20	12	16	10	2,72
4	Якщо герой засмучений, я відчуваю, що мені теж сумно	15	13	18	12	2,53
5	Я уявляю, що я на місці героїв твору	14	12	18	14	2,45
6	Я розумію, чому герой робить правильні або неправильні вчинки	13	14	18	13	2,47
7	Після уроків читання я хочу бути добрішим / уважнішим / справедливішим	11	12	20	15	2,33
8	Я можу пояснити, що таке доброта, дружба, повага, справедливість, на прикладі героя	10	13	20	15	2,31
9	Після обговорення твору я намагаюся робити добрі вчинки в житті	9	14	20	15	2,29

10	Я використовую поради з творів у спілкуванні з друзями	8	12	22	16	2,21
----	--	---	----	----	----	------

Аналіз результатів, представлених у таблиці 2.1, дає змогу простежити, як саме учні 3 класу реагують на морально-ціннісний зміст художніх творів і в якій формі вони усвідомлюють прочитане. Кожне запитання орієнтувалося на вимірювання певного аспекту морального розвитку – від розуміння мотивів поведінки персонажів до емоційного співпереживання та реального застосування моральних настанов у власній поведінці. Учні обирали один із варіантів за шкалою 1-4 балів, що дало змогу оцінити не лише загальну динаміку, а й глибину їхнього ставлення до змісту творів.

Отримані відповіді виявили нерівномірність сформованості різних складових морального розвитку. Зокрема, діти виявляють зацікавлення процесом читання (пит. 1), однак не завжди здатні усвідомлено пояснити внутрішні причини поведінки героїв або чітко визначити моральні поняття на прикладах із тексту (пит. 6, 8). Саме на основі цих відповідей було сформовано середній показник когнітивного компонента, який становить близько 2,49 бала. Це свідчить, що школярі загалом орієнтуються у змісті прочитаного, але пояснення причинно-наслідкових зв'язків у вчинках персонажів часто лишається поверховим.

Натомість емоційно-ціннісний компонент продемонстрував дещо кращі результати (середній показник - 2,57 бала). Учні частіше реагують на внутрішній світ героїв, співчують, намагаються емоційно ототожнюватися з персонажами (пит. 3-5). Однак, попри здатність співпереживати, не всі діти виявляють стійке емоційне занурення, а реакції можуть бути ситуативними та залежати від емоційної виразності тексту, а не від усвідомленого морального аналізу.

Таким чином, аналіз відповідей учнів показав, що домінує середній рівень розвитку морально-етичних цінностей, тоді як високий і низький рівень - представлені меншою часткою дітей. Це свідчить про наявність потенційної групи учнів із сформованими моральними переконаннями, а також групи, яка ще потребує

послідовного розвитку знань, емоційної чутливості та практичних навичок поведінки відповідно до моральних норм. Середні бали за компонентами відображають загальну тенденцію: когнітивний компонент перебуває на середньо-низькому рівні, емоційно-ціннісний – на середньо-високому, а поведінковий – на низькому рівні, що логічно вказує на необхідність формувального етапу експериментальної роботи, спрямованого на послідовне переведення знань і емоцій у конкретні моральні дії.

Таблиця 2.2.

Середні показники за компонентами духовно-моральних цінностей

Компонент	Питання	Середній бал	Інтерпретація
Когнітивний	1, 2, 6, 8	2,49	Базові знання про моральні поняття, труднощі з аналізом мотивів та наслідків вчинків героїв.
Емоційно-ціннісний	3, 4, 5	2,57	Часткова емпатія, слабке стійке співпереживання, близько половини учнів байдужі до емоцій героїв.
Поведінковий	7, 9, 10	2,28	Низький рівень перенесення моральних уроків у реальну поведінку, більшість учнів рідко застосовують поради у житті.

Узагальнені середні значення за трьома компонентами що представлені в таблиці 2.2, дають підстави визначити характер розвитку морально-ціннісної сфери учнів та встановити, у яких напрямках учні досягають найбільших успіхів, а де спостерігаються прогалини. Найкращі результати зафіксовано в емоційно-ціннісному компоненті – 2,57 бала. Це свідчить, що більшість школярів здатні емоційно відгукуватися на події та вчинки персонажів, демонструють співпереживання й позитивне ставлення до добрих дій у художньому творі. Водночас емоційна реакція виявляється переважно ситуативною: не всі учні зберігають цей емоційний досвід поза межами читання або уроку, що може свідчити про недостатню глибину внутрішнього морального переживання. Другу позицію за рівнем розвитку посідає когнітивний компонент, середній показник

якого становить 2,49 бала. Учні в основному орієнтуються в моральних поняттях, однак здебільшого відтворюють їх на рівні визначень або поверхневих прикладів. Аналіз причин учинків, моральних дилем і наслідків поведінки героїв дається їм помітно важче. Це вказує на те, що знання про мораль ще не перетворилися на глибоке усвідомлення або здатність робити узагальнення. Найнижчим виявився поведінковий компонент – 2,28 бала. Попри наявність моральних знань і певну емоційну чутливість, діти рідко застосовують отримані уроки у власній поведінці. Тобто моральні установки існують переважно на рівні намірів, а не реальних дій. Відтак у школярів ще не сформовано стійких моделей поведінки, які відповідали б моральним нормам, засвоєним під час читання. У цілому результати демонструють певний дисбаланс між розумінням морального змісту, емоційним ставленням і здатністю діяти відповідно до цих переконань. Найбільше педагогічної уваги потребує саме практичний аспект – формування в дітей умінь переносити моральні знання в особистий досвід та повсякденні взаємини.

Таблиця 2.3.

Пункти 11–12 (якісний аналіз відкритих запитань)

№ питання	Формулювання	Основні тенденції відповідей	Інтерпретація
11	Який герой із прочитаних творів навчив тебе чомусь важливого?	Лише 20-25% учнів назвали конкретного героя і пояснили, чому він став прикладом; решта відповідей були загальні або поверхові.	Слабке усвідомлення моральних уроків, низька здатність до перенесення прикладів у власне життя.
12	Які твори або теми ти хочеш читати більше?	Найчастіше згадували теми дружби, сім'ї, доброти; рідко – патріотизм або сміливість; багато відповідей загальні («всі цікаві», «що подобається»).	Недостатня здатність виділити та осмислити морально-ціннісні теми, поверхнєве сприйняття.

Результати якісного аналізу відповідей учнів на відкриті запитання, що наведені в таблиці 2.3., свідчать про певні труднощі у глибокому осмисленні морально-етичних аспектів прочитаних творів. Так, відповідаючи на запитання «Який герой із прочитаних творів навчив тебе чомусь важливого?», лише орієнтовно чверть учнів змогли назвати конкретного персонажа та аргументувати свій вибір. Інші відповіді були узагальненими, неповними або не містили чіткої причинно-наслідкової логіки. Це вказує на те, що значна частина третьокласників ще не володіє сформованими навичками рефлексії та не завжди усвідомлює моральний зміст поведінки літературних героїв.

Відповіді на запитання «Які твори або теми ти хочеш читати більше?» дали змогу визначити переважні інтереси учнів. Найчастіше діти обирали тематику дружби, взаємодопомоги, сімейних стосунків і доброти. Теми патріотизму, сміливості та відповідальності майже не згадувалися, а значна частина відповідей носила узагальнений характер (наприклад, «усі цікаві», «про хороше»). Це може свідчити про недостатню здатність школярів усвідомлено виділяти морально-ціннісні акценти в текстах і обґрунтовувати власні читацькі вподобання.

Загалом дані свідчать, що хоча емоційно-ціннісні інтереси в учнів проявляються, їх рівень усвідомленості та здатність до аргументованого перенесення моральних ідей у власний досвід залишаються недостатньо сформованими, що можна побачити на *Рис. 2.1*. Отже, подальша педагогічна робота має бути спрямована на розвиток умінь аналізувати поведінку персонажів, робити висновки та співвідносити їх з реальними життєвими ситуаціями.

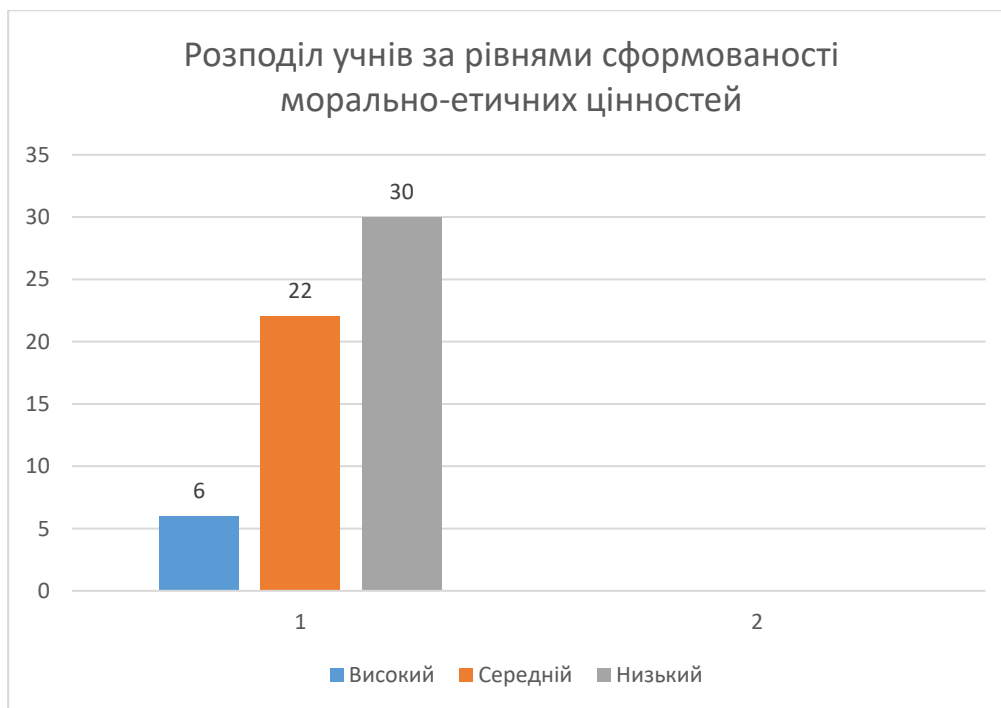

Рис. 2.1. Розподіл учнів за рівнями сформованості

Діаграма наочно демонструє, що у класі переважають учні з низьким та середнім рівнем сформованості морально-етичних цінностей. Лише невелика частина досягла високого рівня, що свідчить про потребу в подальшій системній роботі над розвитком моральної сфери молодших школярів.

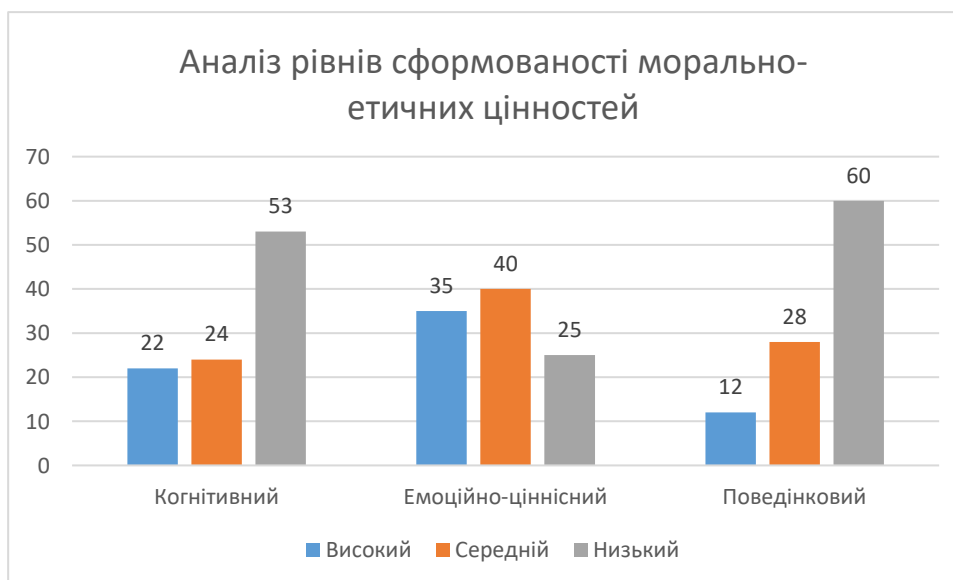

Рисунок 2.2. Аналіз рівнів сформованості морально-етичних цінностей за критеріями (%), значення показані у відсотках)

Графік показує, що когнітивний компонент (знання моральних понять, уміння пояснювати мотиви вчинків героїв) має нерівномірний розподіл: лише 22% учнів

досягли середнього рівня, тоді як 24% перебувають на низькому, що свідчить про виражені труднощі в аналізі й інтерпретації морального змісту творів. Високий рівень за цим компонентом продемонстрували лише 6 школярів, що вказує на обмежену групу дітей, які впевнено орієнтуються в морально-ціннісній проблематиці.

У емоційно-ціннісному компоненті спостерігається краща ситуація. Найбільша кількість учнів - 40%, перебувають на середньому рівні, що говорить про часткове сформоване співпереживання та емоційне реагування на події в текстах. Високий рівень продемонстрували 35% дітей, тобто значна частина учнів здатні до емпатії. Низький рівень (25%) засвідчує, що частина школярів ще не вміє стабільно співвідносити емоції героїв із власними почуттями.

Найскладнішим виявився поведінковий компонент, що пов'язаний із перенесенням моральних висновків у реальне життя. Лише 12% учнів демонструють високий рівень, що означає сталі моральні звички та прагнення діяти відповідно до прочитаного. Натомість 28% дітей перебувають на середньому рівні: вони розуміють правильні моделі поведінки, але застосовують їх ситуативно. Найбільша група – це 60% учнів, має низький рівень, що свідчить про труднощі у практичному використанні моральних порад із творів.

Узагальнюючи представлені дані, можна зробити висновок, що найкраще серед учнів сформований емоційно-ціннісний компонент, оскільки значна кількість дітей продемонструвала здатність співпереживати героям творів, розуміти їхні емоції та частково відгукуватися на моральні ситуації. Це означає, що учні вже мають базу для розвитку емпатії та моральної чутливості, що є важливим фундаментом для подальшого морального становлення.

Водночас поведінковий компонент виявився найменш сформованим. Попри те, що більшість школярів здатні назвати правильні моделі поведінки або виокремити моральний зміст твору, вони рідко переносять отримані знання у власні повсякденні вчинки. Велика частка учнів із низьким рівнем свідчить про те, що моральні переконання ще не перетворилися на моральні навички, а добрі наміри - на стійку поведінку. Це означає, що учні потребують системної підтримки,

прикладів, власного досвіду доброчинності та педагогічного супроводу для зміцнення поведінкової складової.

Таким чином, розбіжність між емоційним реагуванням і реальними діями демонструє потребу в комплексному підході до виховання: діти повинні не лише розуміти та відчувати моральні норми, а й мати можливість поступово впроваджувати їх у життя через практику, вправи, тренінги, рольові ситуації та щоденні шкільні взаємини. Це дає змогу перетворити моральні уявлення на реальну поведінкову культуру учнів.

Аналіз результатів попереднього дослідження свідчить, що рівень сформованості морально-етичних цінностей у учнів третього класу наразі залишається недостатньо високим. Більшість дітей проявляють обмежене розуміння основних моральних принципів, а їхня поведінка у складних або нових моральних ситуаціях є нестійкою та непослідовною. Це вказує на потребу у систематичному та цілеспрямованому розвитку духовно-моральних компетентностей молодших школярів, адже формування моральних цінностей є ключовим аспектом всебічного виховання та соціалізації дитини.

У зв'язку з цим було започатковано експеримент, метою якого є підвищення рівня морально-етичних цінностей учнів через комплексне впровадження навчально-виховних заходів. Основу експериментальної роботи складають різноманітні вправи, рольові ігри, дискусії та аналіз текстів художніх творів, у яких представлені моральні дилеми та етичні ситуації. Такий підхід сприяє розвитку у дітей здатності критично оцінювати поведінку персонажів та власні вчинки, усвідомлювати наслідки своїх рішень, формувати емпатію, співпереживання та готовність діяти відповідно до моральних норм.

Таким чином, експериментальна діяльність спрямована на створення умов для активного морального розвитку учнів через інтеграцію емоційно-ціннісного та когнітивного компонентів навчання. Передбачається, що систематична робота з морально-етичними ситуаціями у текстах та практичних вправах забезпечить підвищення рівня моральної компетентності, формування цілісного морального

світогляду та готовності дітей до соціально відповідальної поведінки у повсякденному житті.

2.2. Експериментальна програма формування духовно-моральних цінностей засобами художніх творів

Експериментальна програма була розроблена з урахуванням результатів констатувального етапу, характеристик вибірки з 58 молодших школярів третіх класів та окреслених у попередньому підрозділі критеріїв і показників сформованості духовно моральних цінностей. Її метою стало цілеспрямоване посилення когнітивного, емоційно-ціннісного і поведінкового компонентів ціннісної сфери учнів через системну роботу з художніми творами на уроках читання, а також переведення моральних уявлень і емоційних переживань у відносно стійкій моделі щоденної поведінки в класному колективі. Програма передбачала поєднання зміни бази художніх текстів, модифікації методики роботи з ними і організації спеціально спроектованих ситуацій морального вибору, які дозволяли закріплювати засвоєні смисли в реальній взаємодії дітей.

Експеримент проводився у двох паралельних класах початкової школи, які мали приблизно однакові показники успішності та вихідний рівень сформованості духовно-моральних цінностей. Один клас виконував роль експериментальної групи, у якій упроваджувалася розроблена програма, другий клас був контрольною групою, де навчання здійснювалося за чинними типовими програмами і підручниками без спеціально організованого ціннісного акценту.

Змістовою основою експериментальної програми став цілеспрямований добір художніх творів, які містили чітко окреслені моральні ситуації, зрозумілі молодшим школярам і близькі до їхнього життєвого досвіду. Базу текстів було змінено порівняно з традиційним переліком творів підручника, при цьому збережено загальну логіку державних програм. Для експериментального класу було сформовано три тематичні блоки. Перший блок мав назву «Я серед однолітків» і був присвячений цінностям доброти, чесності, взаємоповаги, підтримки друга у складній ситуації. До нього увійшли оповідання, короткі твори сучасних українських дитячих письменників і адаптовані народні казки, де чітко простежуються наслідки вибору – допомогти чи проігнорувати ближнього. Другий блок «Я у родині та для Батьківщини» підсилював цінності любові до батьків,

поваги до старших, відповідальності за спільну справу, працелюбства і патріотизму, для чого використовувалися твори про родинні стосунки, історичні оповідання для дітей, поезія, присвячена рідному краю. Третій блок «Я і мій внутрішній світ» зосереджувався на цінностях совісті, самоконтролю, здатності визнавати помилки і виправляти їх, тут використовувалися притчі, казки з відкритим фіналом, тексти, що містять моральні дилеми без однозначної відповіді.

Кожен тематичний блок включав серію з 8 уроків читання, для яких було розроблено спеціальну систему завдань, спрямованих одночасно на три компоненти духовно моральних цінностей. На когнітивному рівні учні працювали з проблемними запитаннями до тексту, завданнями на виявлення мотивів героїв, порівняння можливих варіантів їхньої поведінки, заповнення невеликих схем і таблиць моральної ситуації. Наприклад, після читання оповідання діти разом з учителем визначали, у чому полягала головна моральна проблема, які варіанти дій мав герой, що він обрав і до чого це призвело, а на завершення формулювали узагальнений висновок, пов'язаний із життям класу. На емоційному рівні активно застосовувалися прийоми читання з паузами для прогнозу, обговорення почуттів персонажів, короткі письмові чи усні висловлювання про власні емоції під час читання, вправи на зміну перспективи, коли дитина уявляє себе на місці героя, його друга або спостерігача. Поведінковий компонент підтримувався через моделювання життєвих ситуацій у рольових іграх, узгодження у колі класу конкретних правил і домовленостей, ведення простого щоденника добрих справ, де фіксувалися реальні вчинки учнів, пов'язані з обговорюваними цінностями.

Методика проведення уроків у експериментальному класі принципово відрізнялася від традиційної не стільки набором творів, скільки структурою діяльності учнів. Кожен урок мав три ключові етапи. На етапі емоційного входження в тему вчитель створював ситуацію, актуальну для досвіду дітей, наприклад, пропонував пригадати випадок, коли однокласник залишився без підтримки, або ставив запитання про те, чому іноді важко сказати правду. Потім відбувалося читання тексту вголос учителем або учнями з обов'язковими зупинками для прогнозу й емоційного коментування. На аналітичному етапі

проводилася ціннісно-орієнтована бесіда, у якій учні формулювали моральні висновки, шукали зв'язки між ситуацією твору та власним життям, розігрували невеликі сценки з альтернативними варіантами поведінки героїв. Завершальний етап був спрямований на перенесення смислів у реальність класу, він включав прийняття однієї невеликої домовленості або правила на найближчий тиждень, планування конкретної доброї справи, взаємні компліменти та подяки чи коротку рефлексію, записану у читацькому щоденнику.

З метою перевірки ефективності експериментальної програми було передбачено попереднє і підсумкове опитування учнів, що дозволяло виявити динаміку когнітивних і емоційно-ціннісних показників, а також тривале спостереження за поведінкою дітей у класі.

На початковому формувальному етапі всім 58 учням було запропоновано однаковий комплекс діагностичних завдань, описаний у підрозділі 2.1, результати якого дали змогу визначити вихідний рівень сформованості духовно моральних цінностей і розподілити дітей за рівнями. Результат формувального етапу показав, що більшість учнів демонструють середній та низький рівень сформованості духовно-моральних цінностей. Лише невелика частина дітей змогла коректно визначити моральні аспекти запропонованих ситуацій, аргументовано оцінити поведінку персонажів та співвіднести її з етичними нормами. Значна частина учнів потребує додаткової підтримки у розвитку здатності усвідомлювати моральні наслідки власних вчинків, проявляти емпатію та приймати етичні рішення.

Отримані результати засвідчили необхідність цілеспрямованого впровадження системи вправ та навчальних матеріалів, спрямованих на формування духовно-моральних компетентностей. У відповідь на це було розроблено комплекс завдань і практичних вправ, включно з аналізом художніх текстів із моральними ситуаціями, рольовими іграми, дискусіями та інтерактивними вправами, що мають активізувати емоційно-ціннісний, когнітивний та поведінковий компоненти морального розвитку.

Таким чином, формувальний етап дав змогу визначити вихідний стан морально-етичних цінностей учнів та окреслити напрями подальшої

експериментальної роботи, яка має на меті підвищення рівня усвідомлення моральних норм, розвиток емпатії, здатності до самооцінки та соціально відповідальної поведінки.

Другий етап експериментальної роботи передбачав формування експериментальної та контрольної групи. Один клас було визначено як експериментальну групу, на базі якої здійснювався експеримент із внесенням змін до навчальної програми та впровадженням інтерактивних вправ на основі художніх творів із моральними ситуаціями. Інтерактивні завдання включали рольові ігри, аналіз поведінки персонажів, дискусії та практичні вправи, спрямовані на розвиток емоційно-ціннісного, когнітивного та поведінкового компонентів морального виховання. Інший клас було визначено як контрольну групу, де навчання відбувалося за типовою програмою без додаткових експериментальних впроваджень. Такий розподіл дозволив оцінити ефективність застосованих методик, порівнявши рівень сформованості морально-етичних цінностей у обох групах до та після експерименту.

Запропонований підхід дав змогу не лише організувати систематичну роботу з формування духовно-моральних компетентностей, а й забезпечив можливість науково обґрунтованого моніторингу результатів та визначення динаміки змін у поведінці й оцінюванні моральних ситуацій учнями.

Логічним етапом організації програми є визначення змістового наповнення літературних творів та їх систематичний розподіл за тематичними блоками. Такий підхід дозволяє чітко бачити, які морально-етичні цінності формуються через конкретні твори, і забезпечує послідовність у навчальному процесі. Кожен блок спрямований на розвиток певного аспекту духовно-моральних якостей учнів: перший блок концентрується на взаєминах з однолітками, другий – на родинних і національних цінностях, третій – на внутрішньому світі, совісті та самоконтролі. Розподіл творів за блоками дає можливість цілеспрямовано організувати уроки, підбирати інтерактивні вправи, обговорення та рольові ігри, що допомагають учням усвідомлювати моральні смисли та застосовувати їх у повсякденному житті.

Добір художніх творів до експериментальної програми ґрунтувався на принципах вікової доступності, яскравості морального змісту та потенціалу для формування емоційного відгуку, емпатії й здатності учнів робити моральні висновки. Усі твори були згруповані у три змістові блоки відповідно до ключових напрямів виховання.

Перший тематичний блок «Я серед однолітків» спрямований на виховання доброти, чесності, дружби та взаємоповаги у шкільному середовищі. Добірка творів цього блоку забезпечує можливість аналізувати різноманітні життєві ситуації, у яких діти вчаться розуміти інших, співпереживати й підтримувати друзів. Так, оповідання Василя Сухомлинського «Сьома дочка» та «Красиві слова і красиві діла» спонукають дітей замислитися над сутністю добрих учинків і відповідністю слів реальній поведінці. Твір Нани Деменкової «Я друзів не продаю» формує уявлення про чесність та вірність у дружбі. Оповідання Сашка Дерманського «Білячок» розвиває емпатію та чутливість до емоцій інших людей. У творі Тетяни Череп-Пероганич «Колядка» підкреслюється значення взаємоповаги, толерантності та доброзичливості у колективі. Історія Тетяни Щербаченко «Український лицар» акцентує увагу на працьовитості та наполегливості, тоді як оповідання Марії Морозенко «Руде цуценя та різдвяний ангел» вчить співчуттю, турботі про слабших та вірі в добро. Твір Наталії Осипчук «Стрімкий як вітер» спонукає дітей помічати добро у повсякденному житті й активно творити його самостійно. Доповнює блок українська народна казка «Кирило Кожум'яка», що виховує мужність, силу духу та готовність прийти на допомогу іншим.

Другий блок «Я у родині та для Батьківщини» спрямований на виховання любові до батьків, поваги до старших, національної самосвідомості та шанобливого ставлення до культурної спадщини свого народу. Оповідання Тетяни Майданович «Телефонна розмова» відтворює атмосферу родинного тепла, взаємної підтримки та довіри. Твір Наталії Олійник «Гончарики з Опішного» знайомить дітей із традиціями українського народного мистецтва, формуючи повагу до культурних надбань. Поезія Варвари Гринько «Рідний край» сприяє вихованню патріотизму та любові до Батьківщини. Ліричний твір Миколи Вінграновського «Сама собою річка

ця тече» допомагає дітям відчувати гармонію людини з природою, а оповідання Василя Сухомлинського «Співуча пір'їнка» навчає усвідомлювати унікальність кожної особистості. Поезія Лесі Українки «Плине білий човник» наповнює уроки ніжністю та духовністю, а народні колискові й родинні пісні допомагають формувати відчуття належності до свого роду та традицій.

Третій блок «Я і мій внутрішній світ» охоплює твори, що сприяють розвитку совісті, самоконтролю, здатності до самоаналізу й моральної відповідальності. Оповідання Марії Солтис-Смирнової «Хто мало знає, з тим усяке буває» вчить визнавати власні помилки та робити правильні висновки. Твір В. Сухомлинського «Красиві слова і красиве діло» допомагає розвивати внутрішній моральний контроль та узгодження слів із вчинками. У казках Оксани Іваненко «Підкова» та «Телесик» розкривається важливість відповідальності за прийняті рішення та наслідки необдуманих дій. Поезія Валентина Бичка «Казка – вигадка» формує вміння замислюватися над власними думками та поведінкою. Українська народна казка «Вечірник, Полуночник і Світанок» порушує проблеми щирості, правдивості та морального вибору. Байки Леоніда Глібова («Лебідь, Щука і Рак», «Чиж та Голуб»)» сприяють розвитку самодисципліни та вміння робити моральні висновки. Завершує блок оповідання Анатолія Дімарова «Для чого людині серце», яке спонукає дітей аналізувати власні почуття, усвідомлювати цінність доброти та значення внутрішнього морального світу людини.

Таблиця 2.4.

Твори для експериментальної методики

Блок / Цінності	Автор	Художній твір	Обґрунтування
Блок 1. «Я серед однолітків» Доброта, чесність, дружба, взаємоповага	Василь Сухомлинський	«Сьома дочка», «Красиві слова і красиві діла»	Моделюють ситуації доброти та підтримки
	Нана Деменкова	Я друзів не продаю	Формують дружні стосунки, чесність у стосунках
	Сашко Дерманський	Білячок	Навчають емпатії, тактовності

	Тетяна Череп-Пероганич	Колядка	Демонструють взаємоповагу між дітьми
	Тетяна Щербаченко	Український лицар	Розкривають важливість працьовитості
	Марія Морозенко	Руде цуцень та різдвяний ангел	Вчить вірити в диво та дружбу, піклуватися про слабких
	Наталя Осипчук	Стрімкий як вітер	Вчить помічати добро і творити його для інших
	Українська народна казка	«Кирило Кожум'яка»	Підсилює цінності мужності, сили духу, відповідальності за інших, готовності прийти на допомогу
Блок 2. «Я у родині та для Батьківщини» Любов до батьків, повага до старших	Тетяна Майданович	«Телефонна розмова»	Показ родинного тепла й турботи
	Наталія Олійник	«Гончарики з Опішного»	Формують повагу до народних традицій та культури
	Варвара Гринько	«Рідний край»	Виховує патріотизм
	Микола Вінграновський	«Сама собою річка ця тече»	Гармонія людини та природи, любов до рідного дому
	Василя Сухомлинський	Співуча пір'їнка	Вчить, що в кожній людині є свій талент, який потрібно знайти
	Леся Українка	«Плине білий човник»	Ліричні тексти про родинний затишок
	Народні пісні	Колискові, родинні	Формують приналежність до традиції
Блок 3. «Я і мій внутрішній світ» Совість, самоконтроль, моральна відповідальність	Марія Солтис-Смирнова	«Хто мало знає, з тим усяке буває»	Навчає визнавати помилки
	Василь Сухомлинський	«Красиві слова і красиве діло»	Розвиток совісті, внутрішнього контролю
	Оксана Іваненко	«Підкова», «Телесик»	Моральні наслідки необдуманих вчинків
	Валентин Бичко	«Казка – вигадка»	Формують рефлексію
	Українська народна казка	«Вечірник, Полуночник і Світанок»	Вчить усвідомлювати наслідки нещирості
	Байки Леоніда Глібова	«Лебідь, Щука і Рак», «Чиж та Голуб»	Розвиток самодисципліни

	Анатолій Дімаров	«Для чого людині серце»	Стимулюють аналіз власних почуттів і поведінки
--	---------------------	----------------------------	---

Таким чином, добір творів у трьох блоках забезпечує комплексне формування морально-етичних цінностей у молодших школярів. Кожен блок має чітку виховну спрямованість: перший – соціальні відносини та взаємодію з однолітками, другий – сімейні та національні цінності, третій – внутрішній світ, совість і моральний вибір. Включені твори дозволяють поєднати емоційне залучення з моральним осмисленням, формують емпатію, відповідальність, чесність, доброту, самоконтроль і патріотичні почуття, що є ключовими для розвитку духовно-моральних якостей учнів.

У межах першого блоку, спрямованого на розвиток доброти, чесності, дружби та взаємоповаги, робота з учнями будувалася переважно через активне проживання моральних ситуацій, представлених у художніх творах. Основною метою було не лише прочитати текст, а й допомогти дітям відчувати внутрішню логіку поведінки персонажів та перенести ці роздуми у власний досвід.

Одним із ключових методичних прийомів стала рольова гра «Добрий вчинок». Учні у маленьких групах готували короткі інсценізації на основі уривків із оповідання «Крижинка доброти». Діти самі пропонували розподіл ролей, намагалися передати емоційний стан персонажів і відтворити ситуації, у яких потрібно виявити підтримку чи відвагу. Таке проживання сюжетів допомагало школярам по-іншому подивитися на дії героїв: не як на «правильні» чи «неправильні», а як на такі, що мають наслідки для інших людей. Учні, виконуючи ролі, швидко починали співвідносити текст з реальними ситуаціями у класі: як підтримати друга, як сказати правду, як не образити однокласника.

Ще одна вправа «Моральний вибір» ґрунтувалася на обговоренні різних моделей поведінки. Кожна група отримувала картку з короткою ситуацією, подібною до тієї, що зустрічається у творах Сухомлинського чи народних казках. Учні визначали кілька можливих варіантів дій і пояснювали, чому обрали саме той, який, на їхню думку, був би правильним. У процесі дискусії дітям доводилося

аргументувати свої висновки та слухати думки інших, що сприяло розвитку вміння бачити проблему з різних боків.

Для створення атмосфери доброзичливості у класі проводилося коло підтримки «Добрі слова». Учні висловлювали одне одному невеликі, але щирі слова подяки чи підтримки, спираючись на приклади з прочитаних творів. Багато дітей уперше пробували відкрито говорити про те, що вони цінують у своїх однокласниках, і цей досвід мав помітний виховний ефект – діти ставали уважнішими один до одного і поза межами вправи.

Особливим елементом цього блоку став інтегрований урок літературного читання та образотворчого мистецтва за твором «Кирило Кожум'яка». Заняття складалося з двох частин. Спочатку діти виразно читали текст та обговорювали риси характеру головного героя: сміливість, доброту, здатність захищати слабших. На прикладі казки учитель підводив учнів до розуміння того, що сила – це не лише фізична могутність, а й відповідальність за інших. У другій частині уроку школярі створювали ілюстрації до обраних епізодів твору. Це була не просто художня робота, а спроба передати через зображення внутрішній стан героя та його моральну позицію. Після завершення діти презентували свої роботи й пояснювали, яку рису Кирила хотіли підкреслити. Такий підхід поєднав інтелектуальне осмислення тексту з творчим самовираженням, що значно посилило виховний ефект. (див. додаток Б)

У межах роботи над формуванням цінностей доброти, взаємоповаги та відповідальності в молодших школярів було організовано поїздку до Національного музею народної архітектури та побуту України в Пирогові. Такий виїзний захід став логічним продовженням занять блоку, оскільки дав змогу учням не лише дізнатися більше про традиції й особливості українського побуту, а й побачити, як цінності доброзичливості, взаємодопомоги та згуртованості проявлялися в реальному житті українців.

Під час екскурсії діти оглядали садиби різних історико-етнографічних регіонів України, звертаючи увагу на предмети побуту, символіку та особливості життя людей минувшини. Учні обговорювали, як у колишніх громадах допомога

ближньому була важливою складовою повсякденного існування, і порівнювали ці приклади з моральними ситуаціями, які вони вивчали на уроках читання.

Особливе місце посіла практична частина: у невеликих групах діти шукали приклади української символіки, розташованої в експозиціях, пояснювали її значення та презентували висновки однокласникам. Це сприяло розвитку поваги до культурної спадщини та вмінню діяти спільно. Окремо учні спостерігали, як традиційні ремесла поєднували не лише вміння, а й співпрацю кількох поколінь.

Поїздка також мала виховну мету – діти вчилися дотримуватися правил поведінки у громадському місці, піклуватися одне про одного впродовж маршруту, допомагати слабшим та проявляти відповідальність за спільну діяльність. Після повернення до школи було проведене коло вражень: учні ділилися тим, що їх найбільше вразило, і на конкретних прикладах пояснювали, як давні традиції українців співзвучні тим моральним цінностям, які вони опрацьовують на уроках.

Такий формат роботи дав можливість поєднати навчальний матеріал із живим досвідом, що посилило ефект виховання доброти, співчуття та згуртованості в дитячому колективі. Реалізація першого блоку продемонструвала, що системна робота з художніми творами та інтерактивними методами сприяє формуванню в молодших школярів базових моральних орієнтирів – доброти, чесності, дружби та взаємоповаги. Залучення дітей до рольових ігор, моральних ситуацій, роботи в колі та інтегрованих творчих завдань забезпечило глибше розуміння ними змісту прочитаних текстів і допомогло перенести моральні моделі поведінки у власний досвід.

Важливим компонентом стала поїздка до музею в Пирогові, яка дозволила розширити навчальний простір і побачити, як моральні цінності втілювалися у традиціях української громади. Учні мали змогу не лише ознайомитися з культурною спадщиною, а й навчитися співпраці, відповідальності та підтримці однолітків у реальних умовах.

Інтегрований урок читання й образотворчого мистецтва також посилив виховний ефект блоку: створення ілюстрацій до твору «Кирило Кожум'яка» дало змогу дітям переосмислити образ героя та передати через малюнок власне

ставлення до мужності й доброти. Такий вид діяльності сприяв розвитку емпатії, уяви та здатності виражати моральні ідеї в творчій формі.

У підсумку реалізація першого блоку підтвердила, що поєднання літературних творів, культурно-освітніх заходів та інтерактивних методів створює сприятливі умови для формування позитивних міжособистісних стосунків у класі. Учні проявляли більшу відкритість у спілкуванні, готовність допомагати товаришам і схильність до рефлексії власних вчинків. Саме така цілісна робота забезпечує ефективне виховання моральних цінностей у молодших школярів.

Другий блок був спрямований на формування в учнів уявлень про цінність родини та відповідальне ставлення до своєї Батьківщини. Усі заняття вибудовувалися так, щоб діти не просто ознайомилися з поняттями «любов», «вдячність» чи «повага», а прожили ці цінності через спільну діяльність, емоційні переживання та творче самовираження.

Першим інтерактивом стало заняття «Сімейне дерево цінностей», на уроці кожна дитина отримала умовний «стовбур дерева» з картону, а на маленьких паперових листочках записувала чесноти, які вона бачить у своїх рідних: доброту, уважність, взаємодопомогу, працьовитість. Учні прикріплювали ці листочки до своїх «дерев», створюючи символічну модель родинного світу. Під час обговорення діти ділилися історіями про вчинки своїх близьких, вчилися слухати одне одного, розуміти цінність щоденної турботи, яку вони часто не помічають. У результаті заняття школярі усвідомили: добрі справи – це не щось героїчне, а звичайна поведінка люблячої людини.

Наступне заняття «Лист до Батьківщини» було спрямоване на розвиток патріотичних почуттів. Після роботи з поезією ми запропонували дітям написати короткі листи або міні-вірші, де вони могли висловити своє ставлення до рідного села чи міста, до України загалом. Учні писали про місця, які вони люблять, про спогади, пов'язані з сімейними традиціями, про бажання зробити свій край кращим. Частина робіт була оформлена у вигляді листівок з намальованими краєвидами. Такий формат допоміг дітям зрозуміти, що патріотизм починається з особистих емоцій – любові до свого дому, до близьких, до знайомих з дитинства місць.

Окреме значення мала інтерактивна дискусія «Що означає бути вдячним?».. Ми організували роботу в колі: діти висловлювалися, що для них означає вдячність, які слова чи дії допомагають її проявити. Поступово учні дійшли висновку, що вдячність – це не лише сказати спасибі, а й відповідально ставитися до порад дорослих, виконувати обіцянки та піклуватися про тих, хто піклується про тебе.

Ще одним емоційним заходом став «День у національному одязі». Ми поєднали урок читання з виховною годиною, щоб діти могли не лише продемонструвати вишиванки, а й дізнатися більше про символи, які вони несуть. Учні презентували елементи свого одягу, розповідали, які візерунки подобаються їхнім родинам, а вчитель пояснював значення кольорів і орнаментів. Після обговорення діти працювали в групах і складали короткі історії – «фантазії», у яких традиційний одяг ставав символом єдності поколінь. Атмосфера свята допомогла м'яко інтегрувати в урок ідеї поваги до культурної спадщини та гордості за національну ідентичність (*див. додаток В*).

Завершальним інтерактивом став творчий проєкт «Українські символи в нашому житті», під час якого учні створювали колажі та малюнки з використанням традиційних образів – рушників, калини, лелеки, пшениці та соняшника. Ця діяльність була інтегрована з темою уроку, пов'язаною з українськими народними піснями – колисковими, родинними та обрядовими. Діти не лише відтворювали символи на папері, а й обговорювали їхній зміст, асоціації та роль у культурній спадщині України, співвідносячи їх із сюжетами пісень та обрядових традицій. У процесі роботи учні розвивали навички спостереження, аналізу, взаємодії в групі та усвідомлювали значення культурних символів у повсякденному та родинному житті. Учні пояснювали, чому обрали саме цей образ, і таким чином поступово формували власну систему символічних асоціацій, пов'язаних із Батьківщиною (*див. додаток Г*).

Діяльність у другому блоці була спрямована на формування у молодших школярів цілісного розуміння взаємозв'язку між любов'ю до рідних та відповідальністю перед Батьківщиною. Через інтерактивні вправи, творчі завдання та обговорення учні мали усвідомити важливість поваги до старших, вдячності та

турботи про членів сім'ї як основи морального розвитку. Окрему увагу приділено вихованню патріотичних почуттів: діти повинні були розвинути емоційне та усвідомлене ставлення до рідного краю, національної культури, символів та традицій, а також усвідомити, що відповідальність за країну починається з особистої відповідальності у родині та спільноті.

Третій блок був спрямований на формування внутрішнього морального світу учнів, розвиток здатності до саморефлексії та морального вибору, а також на засвоєння навичок відповідальної поведінки. Головна мета цього блоку полягала у тому, щоб діти не лише розуміли, що таке добре чи погано, а й вміли застосовувати ці знання у власному житті, оцінюючи наслідки своїх дій та проявляючи усвідомлену відповідальність перед іншими людьми. Для досягнення цих цілей були використані різноманітні інтерактивні та творчі вправи, які поєднували аналіз, рефлексію, обговорення та практичні дії.

Моральні дилеми – це одна з вправ, які виконували учні. На основі уривків казок і байок з відкритим фіналом учні обговорювали можливі наслідки різних рішень героїв. Діти аналізували, що могло б статися у кожному випадку, порівнювали вчинки персонажів із власним досвідом і робили висновки про правильність або помилковість вибору. Це допомогло розвинути критичне мислення та здатність робити усвідомлені моральні рішення, навчитися прогнозувати наслідки власних дій і оцінювати поведінку оточуючих.

Моральне дзеркало полягало у порівнянні поведінки героїв творів Василя Сухомлинського та Олега Буценка зі своєю поведінкою. Учні обговорювали: «Що б я зробив на місці героя?» або «Як мій вчинок відрізняється від вчинку персонажа?» Це сприяло розвитку самоаналізу, уміння оцінювати свої дії, відчувати відповідальність за наслідки та виробляти внутрішню етичну орієнтацію.

Притчеві обговорення додавали ще один рівень морального розвитку. Короткі притчі та моральні дилеми з відкритим фіналом давали можливість школярам знаходити різні варіанти розвитку подій, порівнювати їх із власним досвідом, обговорювати у групах і робити усвідомлений моральний вибір. Цей метод

стимулював розвиток емоційної чутливості, здатності до співпереживання та морального мислення.

Одним із завершальних інтерактивів третього блоку стала вправа «Фото з улюбленою книгою», яка поєднувала елементи самостійної роботи вдома та усвідомленого обговорення в класі. Учні отримали завдання обрати той твір, який має для них особливе значення, сфотографуватися з ним удома та принести це фото до школи. Домашня частина вправи дозволяла дитині побути наодинці зі своїм вибором: визначити, чому саме ця історія важлива, які емоції вона викликає, чим відрізняється від інших прочитаних творів. Фото, зроблене у знайомому домашньому середовищі, відображало внутрішній світ дитини, її читацькі вподобання та приховані переживання. Під час шкільного етапу кожен учень презентував свою фотографію, розповідаючи про зміст книги, риси улюблених персонажів, найяскравіші моменти та моральні висновки, які він для себе зробив. Це завдання не лише активізувало інтерес до читання, а й сприяло розвитку важливих морально-психологічних якостей: вміння аналізувати власні почуття, відповідально обґрунтовувати свій вибір, слухати однокласників та поважати їхні думки. Одночасно вправа слугувала інструментом м'якої самоідентифікації – діти починали усвідомлювати, які цінності їм близькі, з якими героями вони себе ототожнюють і які моделі поведінки для них прийнятні. Завдяки поєднанню домашнього осмислення та колективного обговорення інтерактив формував у школярів здатність бачити у книзі не просто текст, а важливий моральний орієнтир, який допомагає краще зрозуміти власні дії, переживання та внутрішні потреби. (див. додаток Д).

Тиждень добрих вчинків став кульмінацією блоку. Протягом тижня діти свідомо виконували добрі справи для однокласників, рідних, учителів або членів громади. Кожен вчинок діти записували в «Щоденник добрих справ», до кінця тижня в щоденниках з'явилося досить багато пунктів з добрими справами. Таким чином учні зрозуміли, що добрі справи супроводжують нас на кожному кроці, і вони бувають різними, несуть в собі різний сенс, але для того, щоб зробити добру справу – не обов'язково прикладати багато зусиль. Наприкінці тижня відбувалося

обговорення: учні розповідали, що саме вони зробили, які емоції відчували та як їхні дії вплинули на оточуючих. Це сприяло формуванню культури доброти, емпатії, соціальної відповідальності, а також внутрішньої мотивації до позитивних вчинків.

Таким чином, третій блок був спрямований на закріплення практичного застосування моральних принципів, розвиток самосвідомості, внутрішнього самоконтролю та здатності робити усвідомлені моральні вибори. Завдяки комплексній системі вправ учні не лише розуміли, що таке совість, чесність і відповідальність, а й почали активно застосовувати ці цінності у повсякденному житті, оцінювати свої дії, відчувати емоційний вплив вчинків на інших і формувати стійкі внутрішні моральні орієнтири.

Реалізація трьох тематичних блоків «Я серед однолітків», «Я у родині та для Батьківщини» та «Я і мій внутрішній світ» забезпечила цілісну, поступову та багатоаспектну роботу над формуванням морально-етичних цінностей молодших школярів. Кожен блок був спрямований на розвиток окремих складових моральності, а разом вони створили інтегровану модель виховного впливу, що охоплювала емоційну, соціальну та внутрішньоособистісну сфери розвитку дитини.

Перший блок «Я серед однолітків» був спрямований на формування моральних якостей, необхідних для успішної взаємодії в дитячому колективі: доброти, чесності, дружби та взаємоповаги. Інтерактивні вправи допомагали учням усвідомлювати власну роль у стосунках з ровесниками, вчили співпереживати, підтримувати інших, конструктивно вирішувати конфлікти та будувати дружні, довірливі відносини. Саме цей блок формував базові соціально-етичні навички, які є основою емоційного комфорту та здорової атмосфери в класі.

Другий блок «Я у родині та для Батьківщини» розширив морально-етичний досвід дітей, спрямувавши його на сферу сімейних і громадянських цінностей. Учні працювали над усвідомленням важливості любові до батьків, поваги до старших, турботи про рідних, а також поступово формували почуття належності до своєї країни. Інтерактивні дії блоків були спрямовані на розвиток відповідальності, шанобливого ставлення до свого роду та розуміння, що моральні цінності, які

дитина проявляє в родині, є основою для ставлення до свого народу та держави. Це сприяло становленню цілісної системи гуманістичних орієнтирів.

Третій блок, «Я і мій внутрішній світ», зосереджувався на глибших особистісних якостях – совісті, самоконтролі та моральній відповідальності. Вправи блоку були спрямовані на розвиток уміння аналізувати власні дії, усвідомлювати мотиви поведінки, відчувати внутрішню відповідальність за свої вчинки та здійснювати моральний вибір на основі власних переконань. Обговорення моральних дилем, робота з притчами, творчі завдання та рефлексивні практики допомагали дітям побачити причинно-наслідкові зв'язки між діями і наслідками, формували здатність чесно оцінювати власні вчинки та контролювати емоційні імпульси.

Узгоджене поєднання трьох блоків створило комплексний і послідовний процес морального виховання: від формування доброзичливості та взаємоповаги серед однолітків, до розуміння сімейних і громадянських цінностей, і до внутрішнього усвідомлення етичних норм та здатності керувати власною поведінкою. Така структура забезпечила гармонійне становлення емпатії, відповідальності, морального мислення та самоконтролю. Учні не лише ознайомилися з моральними поняттями на теоретичному рівні, а й отримали можливість практично застосовувати їх у різних життєвих ситуаціях. Це виявилось у позитивних змінах емоційної реактивності, соціальної поведінки та внутрішньої мотивації дітей дотримуватися етичних норм у повсякденному житті. Кожен блок посилював попередній, формуючи в учнів емоційно-чуттєву відкритість до добра, навички конструктивної соціальної взаємодії та здатність до внутрішнього морального самоконтролю. Системна робота з художніми текстами, моральними ситуаціями та рефлексивними завданнями сприяла зміцненню доброти, чесності, дружби, поваги до інших, любові до батьків та відповідального ставлення до Батьківщини. Водночас розвиток совісті, самоконтролю та моральної відповідальності забезпечив формування внутрішніх регуляторів поведінки, які визначають етичну зрілість школярів. Таким чином, програма продемонструвала свою ефективність: учні не лише розширили знання про моральні цінності, але й

навчилися застосовувати їх у реальних життєвих ситуаціях – у спілкуванні з однолітками, у родині та у власному моральному виборі. Це створило міцне підґрунтя для подальшого становлення гармонійної, гуманної та відповідальної особистості.

2.3. Діагностика стану сформованості духовно-моральних цінностей на уроках читання в початкових класах

Ефективне формування духовно-моральних цінностей у молодших школярів неможливе без ґрунтовного вивчення їхнього початкового рівня та подальшої динаміки змін. Саме тому важливим етапом дослідження стало здійснення педагогічної діагностики, спрямованої на виявлення того, наскільки учні усвідомлюють моральний зміст художніх творів, здатні емоційно реагувати на поведінку персонажів, робити моральний вибір та застосовувати етичні норми у власній поведінці.

Першим етапом дослідження було проведено опитування учнів з метою встановлення вихідного рівня сформованості морально-етичних цінностей. Діагностика охоплювала аналіз емоційних реакцій школярів на життєві та художні ситуації, здатності до співпереживання, оцінку поведінки персонажів і власної поведінки, а також усвідомлення основних моральних норм. Отримані результати дозволили визначити початковий рівень морального розвитку учнів, виокремити сильні сторони та виявити напрями, які потребували системного розвитку.

На другому етапі було розроблено спеціальну навчальну програму для експериментальної групи, що включала ретельно підібрані художні твори, інтерактивні вправи, дискусії, інтегровані уроки та екскурсії. Програма була спрямована на поступове формування духовно-моральних орієнтацій через активну участь учнів у навчальному процесі, розвиток навичок морального вибору, співпереживання, відповідальності та етичної поведінки в різноманітних ситуаціях.

Програму впроваджено у 3-а класі, який виступив експериментальною групою. Паралельний клас, що навчався за типовою навчальною програмою, був контрольною групою. Учні експериментальної групи висловили позитивну оцінку новому формату навчання, відзначаючи цікавість і інтерактивність занять, поєднання читання творів із творчими завданнями, обговореннями моральних ситуацій та спільними проєктами.

Для визначення ефективності розробленої програми та встановлення рівня її впливу на формування морально-етичних цінностей передбачено проведення

контрольного опитування. Порівняння результатів початкового та підсумкового дослідження дозволить оцінити динаміку змін, визначити досягнення мети дослідження та зробити науково обґрунтовані висновки щодо впливу інтерактивної програми на розвиток духовно-моральних компетентностей учнів початкових класів.

У цьому підрозділі здійснюється визначення ефективності розробленої навчальної програми та оцінка її впливу на формування морально-етичних цінностей у учнів початкових класів. Основним інструментом для цього є контрольне опитування, яке проводиться після завершення експериментального впровадження програми в експериментальній групі. Опитування дозволяє зафіксувати зміни у рівні морально-етичних компетентностей учнів, зокрема здатності до емпатії, морального вибору, усвідомлення відповідальності за власні вчинки та вміння співвідносити поведінку з етичними нормами.

Результати контрольного опитування порівнюються з даними початкового етапу дослідження, що дає змогу оцінити динаміку розвитку морально-етичних цінностей у дітей. Таке порівняння дозволяє визначити, наскільки ефективною була запропонована програма, чи сприяла вона підвищенню рівня морального розвитку та чи помітні позитивні зміни у поведінкових і емоційно-ціннісних аспектах учнів. Крім того, аналіз результатів дає можливість виявити сильні сторони програми та окремі напрями, які потребують удосконалення, що є важливим для подальшого впровадження інтерактивних та комплексних підходів у навчально-виховний процес початкових класів.

Таким чином, контрольне опитування виступає ключовим механізмом перевірки результативності програми, дозволяючи на підставі порівняльного аналізу робити науково обґрунтовані висновки про її вплив на розвиток морально-етичних компетентностей у молодших школярів.

Саме тому ми повторно проводимо опитування, щоб отримати результати рівня сформованості морально-етичних цінностей після впровадження експериментальної програми, простежити позитивну динаміку у становленні духовно-моральних якостей молодших школярів та визначити ефективність

використаних педагогічних методів. Повторна діагностика дає можливість порівняти вихідні й кінцеві показники, виявити зміни у когнітивному, емоційно-ціннісному та поведінковому компонентах, а також з'ясувати, які саме форми роботи та які художні твори стали найбільш дієвими у формуванні моральних орієнтирів учнів. Отримані результати дозволяють не лише оцінити успішність впровадження програми, а й окреслити напрями для її подальшого вдосконалення.

Таблиця 2.5

Результати відповідей учнів експериментального класу після впровадження програми (шкала 1–4 бали)

№	Формулювання	4 бали	3 бали	2 бали	1 бал	Середній бал
1	Мені подобається читати художні твори на уроках	34	16	6	2	3,41
2	Після прочитання твору я замислююся над тим, як поведуться герої	30	18	8	2	3,31
3	Коли герой робить добрий вчинок, я...	36	14	6	2	3,43
4	Якщо герой засмучений, я відчуваю, що мені теж сумно	32	16	6	4	3,31
5	Я уявляю, що я на місці героїв твору	30	18	7	3	3,29
6	Я розумію, чому герой робить правильні або неправильні вчинки	31	16	8	3	3,29
7	Після уроків читання я хочу бути добрішим / уважнішим / справедливішим	28	18	8	4	3,20
8	Я можу пояснити, що таке доброта, дружба, повага, справедливість, на прикладі героя	27	18	9	4	3,17
9	Після обговорення твору я намагаюся робити добрі вчинки в житті	26	18	10	4	3,14
10	Я використовую поради з творів у спілкуванні з друзями	24	20	10	4	3,10

У таблиці 2.5 ми спостерігаємо помітну позитивну динаміку у сформованості морально-етичних цінностей учнів експериментального класу порівняно з результатами опитування, проведеного перед початком нашого експерименту. Отримані показники засвідчують, що після впровадження формувального впливу й систематичної роботи з художніми текстами більшість школярів продемонстрували зростання рівня усвідомлення моральних норм, розвиток емпатії та здатності до морального вибору. Підвищення середніх балів за всіма трьома компонентами, когнітивним, емоційно-ціннісним і поведінковим, свідчить про те, що розроблена експериментальна програма не лише сприяла поглибленню знань про моральні якості, а й стимулювала внутрішні зміни у ставленні та поведінці дітей. Таким чином, зафіксовані зрушення підтверджують ефективність обраних педагогічних методів і дають підстави стверджувати про результативність використання художнього твору як засобу цілеспрямованого формування морально-етичних цінностей молодших школярів.

Для того щоб об'єктивно співставити результати двох груп і визначити реальний вплив розробленої програми, необхідно провести аналогічне опитування і в контрольній групі. Опитування в контрольній групі ґрунтується на тих самих запитаннях та критеріях, що й у експериментальній, що забезпечує валідність та коректність порівняння.

Таблиця 2.6.

Результати відповідей учнів контрольної групи за шкалою 1–4 балів (після завершення дослідження)

№ питання	Формулювання	4 бали	3 бали	2 бали	1 бал	Середній бал
1	Мені подобається читати художні твори на уроках	17	15	15	11	2,69

2	Після прочитання твору я замислююся над тим, як поведуться герої	12	15	19	12	2,47
3	Коли герой робить добрий вчинок, я...	19	13	16	10	2,70
4	Якщо герой засмучений, я відчуваю, що мені теж сумно	14	14	18	12	2,52
5	Я уявляю, що я на місці героїв твору	13	13	19	13	2,43
6	Я розумію, чому герой робить правильні або неправильні вчинки	13	14	17	14	2,45
7	Після уроків читання я хочу бути добрішим / уважнішим / справедливішим	10	12	21	15	2,31
8	Я можу пояснити, що таке доброта, дружба, повага, справедливість, на прикладі героя	10	13	21	14	2,34
9	Після обговорення твору я намагаюся робити добрі вчинки в житті	9	13	21	15	2,29
10	Я використовую поради з творів у спілкуванні з друзями	8	12	22	16	2,21

Проведене повторне опитування в контрольній групі, результати якого показані в *таблиці 2.6.*, працювала за традиційною навчальною програмою без упровадження експериментальної методики, показало, що рівень сформованості морально-етичних цінностей учнів залишився практично незмінним. За більшістю показників учні продемонстрували ті самі тенденції, що й на початку дослідження.

У відповідях спостерігаються лише незначні коливання, які можна вважати природними й такими, що не свідчать про істотні зміни в рівні морального розвитку.

Найпоширенішими залишаються труднощі, пов'язані із застосуванням знань про моральні якості у власній поведінці, умінням орієнтуватися на приклад літературних героїв та переносити їхні позитивні моделі у повсякденне життя. Учні демонструють стабільні, але невисокі показники у сфері доброзичливості, самоконтролю та прагнення до свідомих добрих учинків. Такі результати характерні для навчання без спеціально організованих занять, спрямованих на розвиток емоційної чутливості та моральної рефлексії.

На цьому тлі результати експериментального класу виразно відрізняються: учні, які брали участь у реалізації спеціально розробленої програми, продемонстрували помітне посилення інтересу до художніх творів, покращення здатності аналізувати поведінку персонажів, співпереживати їм та робити висновки щодо власних учинків. Вони активніше брали участь в обговореннях, частіше виявляли бажання наслідувати позитивні моральні зразки та демонстрували більш виважені моделі поведінки під час взаємодії з однолітками.

Порівняльний аналіз двох груп дає змогу стверджувати, що істотні позитивні зміни спостерігались саме в учнів, які працювали за експериментальною програмою, тоді як у контрольній групі результати залишилися переважно на початковому рівні. Це вказує на те, що традиційні підходи забезпечують лише підтримання вже наявних моральних уявлень, але не сприяють їх подальшому розвитку.

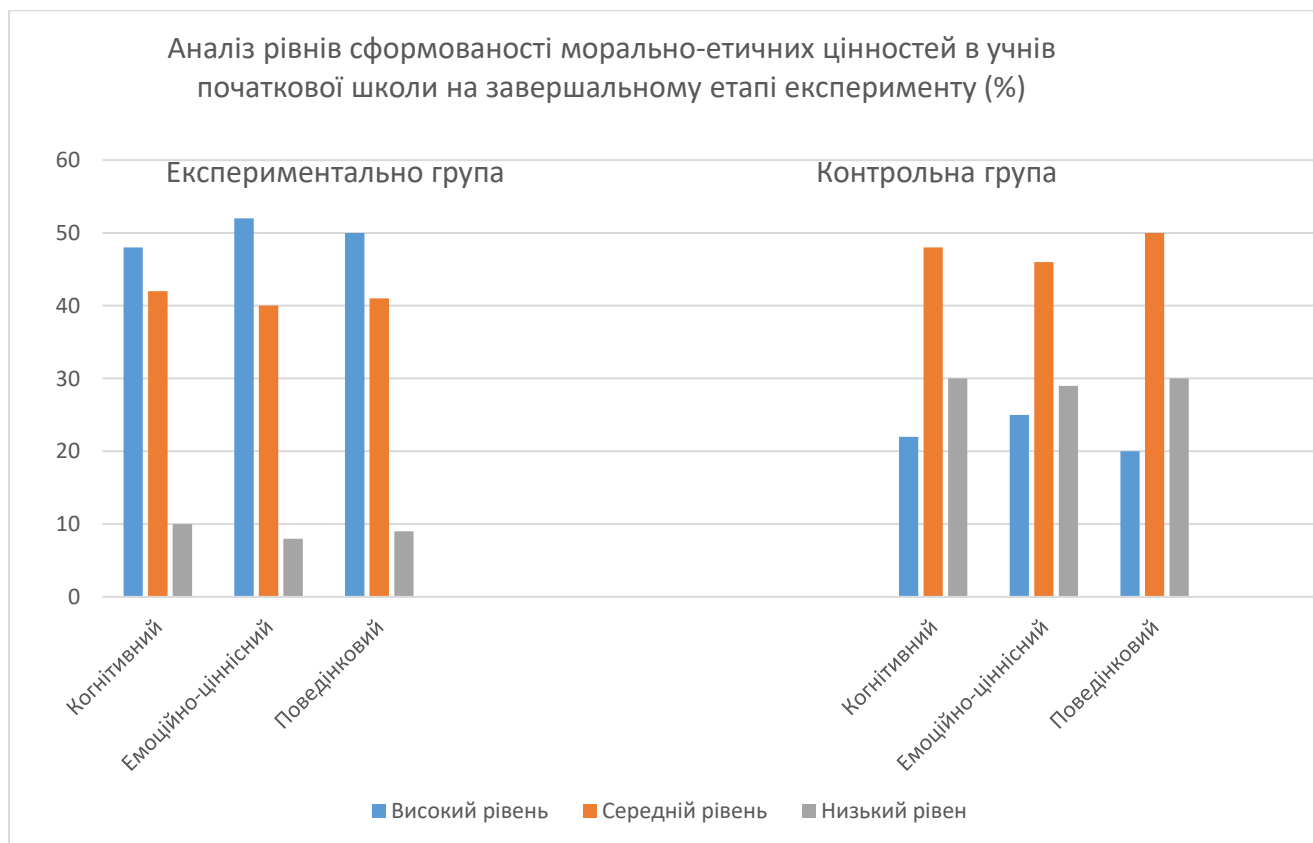

Рис. 2.3. Аналіз рівнів сформованості морально-етичних цінностей в учнів початкової школи на завершальному етапі експерименту (%)

На Рис. 2.3. ми можемо побачити, як відрізняється рівень сформованості морально-етичних цінностей в експериментальній і контрольній групі. Зокрема, експериментальна група демонструє суттєво вищі показники за всіма трьома критеріями: когнітивним, емоційно-ціннісним та поведінковим.

За когнітивним критерієм учні експериментальної групи демонструють високий рівень розуміння моральних норм та принципів поведінки. Вони здатні чітко пояснювати мотиви дій персонажів, виділяти ключові моменти сюжету, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між поведінкою героїв і її наслідками, а також формулювати власні судження щодо вчинків персонажів з акцентом на моральних цінностях, таких як справедливість, чесність і відповідальність. У контрольній групі когнітивні навички формуються менш виражено: учні переважно описують поведінку персонажів поверхнево, рідше демонструють здатність до аналітичного мислення та логічного встановлення причинно-наслідкових зв'язків,

що свідчить про меншу ефективність традиційного навчального процесу без цілеспрямованої роботи з художнім текстом.

За емоційно-ціннісним критерієм експериментальна група також перевищує контрольну групу. Учні активно проявляють емпатію, оцінюють емоційні переживання героїв, аргументовано висловлюють власне ставлення до їхніх вчинків, брали участь у колективних дискусіях та демонстрували позитивні емоційні реакції на моральні поняття добра, справедливості, відповідальності та взаємодопомоги. У контрольній групі прояви емоційно-ціннісного реагування виявлені меншою мірою: діти рідше висловлюють власну позицію, дискусії проходять поверхово і без глибокого емоційного залучення, що підкреслює важливість цілеспрямованої роботи з художнім твором для розвитку моральних почуттів і емоційної сфери молодших школярів.

Щодо поведінкового критерію, учні експериментальної групи демонструють готовність застосовувати моральні норми на практиці: проявляють ввічливість, згуртованість у колективних завданнях, ініціативно пропонують допомогу однокласникам, аргументують власні моральні позиції. Це свідчить про інтегрованість моральних знань у повсякденну діяльність дітей. У контрольній групі прояви морально відповідальної поведінки зафіксовані рідше і переважно на середньому рівні, що вказує на меншу практичну реалізацію засвоєних знань.

Отже, аналіз отриманих даних підтверджує важливість спеціально організованої, цілеспрямованої та інтерактивної роботи з художніми творами для формування морально-етичних цінностей молодших школярів. Упроваджена програма продемонструвала свій освітній потенціал у розвитку емпатії, емоційної чутливості, моральної свідомості та позитивних поведінкових проявів учнів.

Висновок до розділу 2

Першим етапом проведеного дослідження стало опитування учнів експериментальної та контрольної групи з метою визначення початкового рівня сформованості морально-етичних цінностей. Аналіз отриманих даних показав, що на початку експерименту обидві групи мали низькі показники за когнітивним, емоційно-ціннісним та поведінковим критеріями. Учні рідко могли пояснити мотиви вчинків персонажів, не завжди виявляли здатність до співпереживання, а прояви морально відповідальної поведінки були поодинокими. Ці результати засвідчили необхідність цілеспрямованого педагогічного втручання для розвитку морально-етичних якостей молодших школярів.

На другому етапі експерименту була введена спеціально розроблена методика роботи з художніми творами. Методика передбачала використання творів із яскраво вираженими моральними дилемами та життєвими ситуаціями, проведення обговорень мотивів і вчинків персонажів, а також вправи на розвиток емпатії, наприклад: «Як би я вчинив на місці героя?» або «Що відчуває герой у цій ситуації?». Діти брали участь у практичних колективних завданнях та ситуаційних іграх, де могли проявляти моральну поведінку, допомагати однокласникам і приймати відповідальні рішення. Методика передбачала інтеграцію морально-етичних завдань у різні навчальні предмети, зокрема літературу, ЯДС та мистецтво, що дозволяло комплексно впливати на когнітивну, емоційну та поведінкову складові моральності учнів.

Після проведення педагогічного експерименту повторне опитування показало суттєві зміни в експериментальній групі. Учні продемонстрували високий рівень розуміння моральних норм, здатність співпереживати, оцінювати поведінку інших та активно застосовувати моральні знання у практичних ситуаціях. Водночас у контрольній групі показники залишилися на тому ж низькому рівні, що і на початку експерименту. Отримані результати свідчать про ефективність запропонованої методики та підтверджують доцільність цілеспрямованих занять для розвитку морально-етичних цінностей у молодших школярів. Цей факт дозволяє рекомендувати методику для впровадження у навчальний процес початкової школи.

На основі результатів дослідження були розроблені методичні рекомендації для вчителів 3 класу, спрямовані на комплексне формування морально-етичних цінностей. Вчителям рекомендується використовувати художні твори як основний інструмент розвитку моральності, організовувати обговорення мотивів і вчинків персонажів, порівнювати їхні дії з поведінкою учнів, заохочувати дітей висловлювати власну думку та аргументовано оцінювати поведінку героїв. Для розвитку когнітивного компонента учнів слід залучати до завдань на аналіз причинно-наслідкових зв'язків у сюжеті, формувати вміння робити висновки щодо правильності чи неправильності вчинків, а також використовувати інтерактивні вправи та ігрові ситуації для розвитку логічного мислення та морального судження. Формування емоційно-ціннісного компонента досягається через вправи на розвиток емпатії, колективні обговорення, навчання слухати інших та враховувати різні точки зору, а також заохочення проявів доброзичливості, взаємопідтримки та уваги до однокласників. Розвиток поведінкового компонента здійснюється через колективні проєкти, групові завдання та ситуаційні ігри, де учні практично застосовують моральні знання, проявляють відповідальність та ініціативу, а також ведуть «Щоденник добрих вчинків». Інтеграція завдань у різні предмети, такі як література, ЯДС та мистецтво, дозволяє закріплювати моральні поняття через творчі завдання: малювання, колажі, драматизацію сцен із творів. Підтримка саморефлексії учнів досягається через бесіди про важливість чесності, справедливості, дружби та взаємопідтримки, а також заохочення дітей оцінювати власну поведінку та робити висновки з прочитаних творів. Важливою складовою є співпраця з батьками та колективом: батьків інформують про цілі формування моральності та залучають до підтримки дітей, а в класі створюються умови для розвитку моральності через правила поведінки, спільні проєкти та взаємні обов'язки.

Застосування цих методичних рекомендацій забезпечує системний підхід до формування морально-етичних цінностей у молодших школярів, одночасно розвиваючи когнітивну, емоційну та поведінкову складові, сприяє усвідомленому моральному вибору та практичному застосуванню знань у повсякденному житті.

Експеримент довів, що запропонована педагогічна програма є ефективною, досягає бажаних результатів і може бути рекомендована для впровадження в навчальний процес початкової школи.

ВИСНОВКИ

Сучасне українське суспільство переживає період суттєвих соціальних, культурних і психологічних змін, що зумовлюють потребу у формуванні покоління, здатного до морального вибору, емпатії, відповідальності, співчуття та взаємопідтримки. У часи війни та суспільної кризи питання виховання морально-етичних цінностей у дітей набуває особливої гостроти й значення. Саме тому дослідження, присвячене використанню художнього твору як засобу формування морально-етичних цінностей у молодших школярів, є надзвичайно актуальним і педагогічно значущим.

В процесі роботи було проведено глибокий аналіз наукової літератури з проблеми морально-етичного виховання та педагогічного використання художніх творів. Встановлено, що морально-етичні цінності складаються із внутрішніх переконань, норм і принципів, які визначають поведінку дитини, її ставлення до людей і світу. На основі досліджених концепцій стало очевидно, що саме літературний текст, який апелює до внутрішнього світу дитини, її емоцій та досвіду, відіграє провідну роль у моральному розвитку молодшого школяра.

Завдяки аналізу різних педагогічних підходів було визначено, що художній твір здатен виконувати функцію морального орієнтира, формувати почуття співпереживання, навчати робити вибір між добром і злом. Ці теоретичні положення стали основою для проведення педагогічного експерименту, спрямованого на перевірку ефективності спеціально розробленої методики формування морально-етичних цінностей у дітей 3 класу.

Експеримент складався з кількох послідовних етапів. На початковому діагностичному етапі було проведено опитування учнів, яке допомогло визначити базовий рівень сформованості морально-етичних цінностей у контрольної та експериментальної груп. Результати констатувального зрізу засвідчили, що в обох групах рівень моральних умінь та емпатійного реагування був недостатній: діти не завжди могли точно визначити моральну суть вчинків, пояснити мотиви поведінки персонажів, аргументувати власну позицію щодо моральних дилем.

Після цього в експериментальній групі була впроваджена розроблена методика роботи з художніми творами, яка включала:

- глибокі бесіди за змістом твору;
- емоційно-ціннісні запитання;
- аналіз моральних ситуацій та вчинків персонажів;
- творчі завдання на реконструкцію подій;
- рольові ігри й елементи дискусії;
- вправи на розвиток емпатії та морального судження.

Після завершення формувального етапу було проведено контрольне опитування. Результати повторного зрізу показали очевидну позитивну динаміку: експериментальна група продемонструвала суттєве підвищення рівня морально-етичних цінностей, тоді як у контрольній групі істотних змін не відбулося. Учні експериментальної групи почали краще розуміти моральний зміст художнього твору, стали здатними до глибшого аналізу вчинків, виявили вищий рівень емпатійного реагування, навчилися висловлювати власні судження та обґрунтовувати їх.

Таким чином, результати експерименту переконливо доводять: запропонована методика є ефективною, а художній твір справді може виступати потужним засобом формування морально-етичних цінностей у молодших школярів. Цей підхід забезпечує не лише теоретичне засвоєння моральних понять, а й їхнє практичне усвідомлення та емоційне переживання дитиною.

Підсумовуючи виконану роботу, можна стверджувати, що поставлені завдання були реалізовані, а мета дослідження досягнута. На основі одержаних результатів можна рекомендувати представлену методику до активного впровадження у навчально-виховний процес початкової школи. Її систематичне використання дозволить педагогам формувати у дітей моральну стійкість, здатність до співпереживання, уміння орієнтуватися в етичних ситуаціях, що є надзвичайно важливим у сучасних умовах суспільної кризи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. Кн. 1. Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. – К. : Либідь, 2003. – 68 с.
2. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. Кн. 1. Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. – К. : Либідь, 2003. – 71 с.
3. Бех, І. Д. Виховання особистості. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. Київ: Либідь, 2003. 72 с.
4. Бех, І. Д. Виховання особистості. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. Київ: Либідь, 2003. 73 с.
5. Бех І. Д. Виховання особистості. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. – Київ: Либідь, 2003. – 74 с.
6. Бех, І. Д. Виховання особистості. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. Київ: Либідь, 2003. 70 с.
7. Богуш А. М. Педагогічні виміри Василя Сухомлинського в сучасному освітньому просторі : монографія. – К. : Слово, 2008. – 272 с.
8. Богуш А. М. Педагогічні виміри Василя Сухомлинського в сучасному освітньому просторі: монографія. – Київ: Слово, 2008. – с. 74.
9. Богуш, А. М. Педагогічні виміри Василя Сухомлинського в сучасному освітньому просторі: монографія. Київ: Слово, 2008. 76 с.
10. Богуш, А. М. Педагогічні виміри Василя Сухомлинського в сучасному освітньому просторі: монографія. Київ: Слово, 2008. 272 с.
11. Богуш А. М. Педагогічні виміри Василя Сухомлинського в сучасному освітньому просторі: монографія. – Київ: Слово, 2008. – 278 с.
12. Богуш, А. М. Педагогічні виміри Василя Сухомлинського в сучасному освітньому просторі: монографія. Київ: Слово, 2008. 268 с.
13. Васютинський В. О. Ціннісно-орієнтаційні площини сучасного українського суспільства / Проблеми загальної та педагогічної психології... – К., 2006. – Т. 8. – Вип. 6 – С. 40.

- 14.Васютинський, В. О. Ціннісно-орієнтаційні площини сучасного українського суспільства. // Проблеми загальної та педагогічної психології... Київ, 2006. Т. 8, вип. 6. С. 40.
- 15.Власенко О. В. Моральне виховання молодших школярів у сучасному освітньому просторі. – К. : Педагогічна думка, 2015. – 16 с.
- 16.Власенко, О. В. Моральне виховання молодших школярів у сучасному освітньому просторі. Київ: Педагогічна думка, 2015. 16 с.
- 17.Власенко, О. В. Моральне виховання молодших школярів у сучасному освітньому просторі. Київ: Педагогічна думка, 2015. 18 с.
- 18.Власенко О. В. Моральне виховання молодших школярів у сучасному освітньому просторі. – К. : Педагогічна думка, 2015. – 20 с.
- 19.Волошина Н. Й. Методика викладання літератури в початковій школі. – Київ: ВЦ «Академія», 2012. – с. 1.
- 20.Волошина Н. Й. Методика викладання літератури в початковій школі. – К. : ВЦ «Академія», 2012. – 24 с.
- 21.Волошина, Н. Й. Методика викладання літератури в початковій школі. Київ: ВЦ «Академія», 2012. 1 с.
- 22.Волошина, Н. Й. Методика викладання літератури в початковій школі. Київ: ВЦ «Академія», 2012. 24 с.
- 23.Державний стандарт початкової освіти: наказ МОН України від 21.12.2018 № 1642. – Київ: Міністерство освіти і науки України, 2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-%D0%BF#n185> – (дата звернення: 11.12.2025)
- 24.Про освіту: Закон України від 23.05.1991 № 1062-XII. – Київ: Парламентське видавництво, 1991. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#n1235> – (дата звернення: 11.12.2025)
- 25.Про загальну середню освіту: Закон України від 13.05.1999 № 651-XIV. – Київ: Парламентське видавництво, 1999. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/651-14> – (дата звернення: 11.12.2025)

26. Про дошкільну освіту: Закон України від 26.06.2001 № 2628-III. – Київ: Парламентське видавництво, 2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2628-14> – (дата звернення: 11.12.2025)
27. Про вищу освіту: Закон України від 16.01.2002 № 2984-III. – Київ: Парламентське видавництво, 2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2984-14> – (дата звернення: 11.12.2025)
28. Про освіту (оновлений): Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. – Київ: Парламентське видавництво, 2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> – (дата звернення: 11.12.2025)
29. Савченко О. Я. Діагностика і дидактичні умови формування у молодших школярів мотивації уміння вчитися. – 2015. – 27 с.
30. Савченко, О. Я. Діагностика і дидактичні умови формування у молодших школярів мотивації уміння вчитися. 2015. 29 с.
31. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. – К. : Радянська школа, 1977. – 42 с.
32. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. – К. : Радянська школа, 1977. – 58 с.
33. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. – К. : Радянська школа, 1977. – 87 с.
34. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. – К. : Радянська школа, 1977. – 89 с.
35. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. – К. : Радянська школа, 1977. – 91 с.
36. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. – Київ: Радянська школа, 1977. – 132 с.
37. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям, «Джерела гуманності», 1977. – 149 с.
38. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. – К. : Радянська школа, 1977. – 115 с.

- 39.Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. – К. : Радянська школа, 1977. – 123 с.
- 40.Сухомлинський В.О. Громадянське начало – основна ланка морального виховання. – Т. 4: Павлиська середня школа. Розмова з молодим директором. – К.: Рад. шк.,1977. – 149 с.
- 41.Сухомлинський В.О. Громадянське начало – основна ланка морального виховання. – Т. 4... – К.: Рад. шк.,1977. – 7 с.
- 42.Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. – К. : Радянська школа, 1977. – 95 с.
- 43.Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. – К. : Радянська школа, 1977. – 100 с.
- 44.Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах / І. Франко. – Т. 39. – К., 1983. – 53 с.
- 45.Франко, І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 39. Київ, 1983. 56 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Опитувальник для учнів 3 класу

1. **Мені подобається читати художні твори на уроках.**
 - ☐ Так, дуже подобається
 - ☐ Подобається
 - ☐ Не дуже подобається
 - ☐ Не подобається
2. **Після прочитання твору я замислююся над тим, як поведяться герої.**
 - ☐ Завжди
 - ☐ Часто
 - ☐ Іноді
 - ☐ Майже ніколи
3. **Коли герой робить добрий вчинок, я...**
 - ☐ Радію за нього
 - ☐ Мені байдуже
 - ☐ Не звертаю уваги
 - ☐ Не помічаю таких моментів
4. **Якщо герой засмучений, я відчуваю, що мені теж сумно.**
 - ☐ Так
 - ☐ Частково
 - ☐ Не дуже
 - ☐ Ні
5. **Я уявляю, що я на місці героїв твору.**
 - ☐ Завжди
 - ☐ Часто
 - ☐ Іноді
 - ☐ Ніколи
6. **Я розумію, чому герой робить правильні або неправильні вчинки.**
 - ☐ Завжди
 - ☐ Часто
 - ☐ Іноді
 - ☐ Важко зрозуміти
7. **Після уроків читання я хочу бути добрішим / уважнішим / справедливим.**

- ☐ Так
- ☐ Частково
- ☐ Не завжди
- ☐ Ні

8. **Я можу пояснити, що таке доброта, дружба, повага, справедливість, на прикладі героя.**

- ☐ Так, легко
- ☐ Можу, але важко
- ☐ Не дуже
- ☐ Не можу

9. **Після обговорення твору я намагаюся робити добрі вчинки в житті.**

- ☐ Часто
- ☐ Іноді
- ☐ Рідко
- ☐ Ніколи

10. **Я використовую поради з творів у спілкуванні з друзями.**

- ☐ Так
- ☐ Іноді
- ☐ Рідко
- ☐ Ні

Відкрите запитання

11. **Який герой із прочитаних творів навчив тебе чомусь важливого? Що саме?**

Відповідь: _____

12. **Які твори або теми ти хочеш читати більше (доброта, дружба, сім'я, патріотизм, сміливість тощо)?**

Відповідь: _____

Інтегрований урок української літератури та образотворчого мистецтва

Українська символіка

Фото з улюбленою книгою

